

İNGİLİZLERİN VE ŞAH'IN GÖLGESİNDE BAHTİYARİ AŞİRETİ

-İRAN'DA PETROL, İKTİDAR VE YEREL GÜÇ-

MUSTAFA ŞEHİTOĞLU

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi
Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2025
ISBN • 978-625-5749-63-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1.
Sokak Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

**İNGİLİZLERİN VE ŞAH'IN
GÖLGESİNDE BAHTİYARİ AŞİRETİ**
-İRAN'DA PETROL, İKTİDAR VE YEREL GÜÇ-

MUSTAFA ŞEHİTOĞLU

Dr. Mustafa ŞEHİTOĞLU; 1994 yılında başladığı Y.Y. Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ndeki lisans eğitimini 1998 yılında tamamladı. Bir süre öğretmenlik yaptı. 2010 yılında Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde başladığı yüksek lisans eğitimini 2012 yılında, 2013 yılında başladığı doktora eğitimini ise 2017 yılında bitirdi. Hâlen Muş Alparslan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
Giriş.....	3

1.BÖLÜM

İNGİLİZ PETROL ÇIKARLARININ İRAN'DA ŞEKİLLENMESİ VE BAHTİYARİ AŞİRETİ

1.1. Bahtiyari Aşireti ve İngiliz İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı	9
1.2. İngiliz İmtiyazı Ve D'arcy-Bahtiyari Petrol Müzakereleri İle Nihai Anlaşma.....	16
1.2.1. İRAN VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BAHTİYARİ HANEDANI İLE D'ARCY SÖZLEŞMESİ YAZIŞMALARI	25
1.2.2. PETROL ARAZİLERİNİN SATIŞI MESELESİ.....	30
1.2.3. 1905 ANLAŞMASI SONRASI BAHTİYARİ HANLARI İLE İNGİLİZLER ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIKLAR.....	32

2. BÖLÜM

RIZA ŞAH'IN İNGİLİZ ETKİSİYLE İKTİDARA YÜKSELİŞİ VE AŞİRETLERE YÖNELİK POLİTİKALARI

2.1. Rıza Han'ın İngiliz Destekli Darbe İle Şah Olması / Darbeye Zemin Hazırlama.....	41
2.1.1. 1921 DARBE LİDERLERİNİN BELİRLENMESİ.....	43
2.1.2. 1921 DARBE OPERASYONUNUN PLANLAMASI VE UYGULANIŞI	45
2.2. Rıza Şah Döneminde Aşiretlere Karşı Merkezîyetçi Politikalar	54
2.3. Rıza Şah İktidara Gelirken Bahtiyari Aşireti'nin Konumu ve Dönüşümü.....	65
2.4. Rıza Şah Döneminde Bahtiyari Aşiret Reisleri Ve Silahsızlandırılması	73
2.5. Bahtiyari Aşiretinde Siyasi Gücün Rıza Şah Dönemi Öncesi Ve Sonrası.....	76
2.6. Rıza Şah Ve İran Aşiretlerinin Zorunlu İskânı.....	78

3.BÖLÜM

RIZA ŞAH DÖNEMİNDE BAHTİYARİ AŞİRETİNE MÜDAHALE VE DİRENİŞ

3.1. Bahtiyari Aşiretinin İskân Süreci.....	80
3.1.1. RIZA ŞAH VE BAHTİYARİ AŞİRETLERİNİN YERLEŞİME ZORLANMASI.....	82
3.2. Bahtiyari İsyanı 1929 (Ali Merdan Han İsyanı)...	88
3.2.1. BAHTİYARİ İSYANIN SEYRİ VE SONUÇLARI (1929– 1934).....	91
SONUÇ	94
KAYNAKÇA.....	98

ÖNSÖZ

Bu çalışma, İran tarihinin hem iç hem de dış politika dinamiklerini anlamak açısından kritik öneme sahip olan Bahtiyari aşireti ve bu aşiretin İngiltere ile kurduğu ilişkiler üzerine odaklanmaktadır. 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren süreçte, İran'da petrolün keşfi ve işletilmesi, yalnızca ekonomik bir gelişme olarak değil; aynı zamanda yerel aşiretlerin siyasi, sosyal ve stratejik rollerini yeniden şekillendiren bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Bahtiyari aşireti, hem bölgesel özerk yapısı hem de güçlü askeri ve ekonomik kapasitesiyle ulusal ve uluslararası güç dengelerini etkileyen önemli bir aktör olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada, Bahtiyari aşiretinin tarihsel arka planı, sosyo-politik örgütlenme biçimi ve ekonomik faaliyetleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Özellikle Heft-Leng ve Çehar-Leng kolları üzerinden aşiret içi hiyerarşi, liderlik yapısı ve hanedanların tarihsel sürekliliği incelenmiş; aşiretin ekonomik ve askerî gücünün bölgesel ve ulusal siyasette nasıl bir belirleyici unsur olduğu ortaya konmuştur. Aynı zamanda, İngiltere ile kurulan stratejik ilişkiler ve bu ilişkilerin petrol süreci üzerindeki etkileri, yerel güç dengeleri ve merkezi otorite ile olan etkileşimler bağlamında değerlendirilmiştir. Meşrutiyet ve Pehlevî dönemlerindeki siyasi ve toplumsal dönüşümler, aşiretin konumunu ve rolünü anlamak açısından kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Bu araştırmanın temel amacı, Bahtiyari aşiretinin aşiret içi dengeleri, ekonomik çıkarları ve uluslararası ilişkilerle kurduğu karmaşık bağlantıları ortaya koymak ve bu bağlamda İran tarihinin hem bölgesel hem de ulusal boyutlarını daha iyi anlamaya katkı sağlamaktır. Çalışma, aynı zamanda, petrolün keşfiyle başlayan ekonomik dönüşümlerin ve merkeziyetçi devlet politikalarının aşiretler üzerindeki etkilerini değerlendiren bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir. Böylece, yeni araştırmalar ışığında, Bahtiyari aşiretinin İran'daki siyasal, ekonomik ve toplumsal rolü bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konmaktadır. Araştırma sürecinde, hem yerel kaynaklar hem de uluslararası kaynaklar incelenmiş; tarihî olaylar, siyasi aktörler ve ekonomik gelişmeler arasındaki ilişkiler sistematik bir şekilde analiz edilmiştir. Çalışma, hem akademik araştırmacılar hem de İran tarihiyle ilgilenen okuyucular için yeni bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Giriş

İran'da petrol başlangıçta halk tarafından yalnızca günlük ihtiyaçlar için kullanılıyor ve ekonomik önemi fark edilmiyordu. 19. yüzyıl ortalarında İngiltere, İran'daki petrol kaynaklarını araştırmaya başladı; William Kennett Loftus'un Mescid-i Süleyman'da petrol izleri bulması bu sürecin ilk işaretiydi. 1872'de Baron Julius de Reuter, İran'da maden ve petrol arama imtiyazı aldı, ancak girişim hem devlet hem de halk tarafından kabul görmedi. Daha sonra Hollandalı, Fransız ve Rus firmaları da petrol arayışına girdi, ancak kalıcı bir başarı sağlanamadı.

1901'de William Knox D'Arcy Kasrı Şirin'de sınırlı petrol buldu; 1908'de ise Mescid-i Süleyman'da verimli petrol kuyuları keşfedildi ve **Anglo Persian Oil Company** kuruldu. Bazı yerel aşiretler, özellikle Bahtiyariler, petrol kazıları ve tesislerin korunmasında aktif rol aldı. Petrolün ekonomik değeri arttıkça bazı aşiretler İngiltere ile iş birliği yaparak siyasi güç kazandı. Bahtiyariler, Tahran'a yürüyerek Şah'a karşı önemli bir güç gösterisi yaptı, ancak bekledikleri ekonomik kazancı tam olarak elde edemediler. Güneydeki diğer aşiretler ise Şeyh Hazal önderliğinde İngiltere ile ilişkilerini güçlendirerek bölgesel stratejik üstünlük sağladı.

Bu süreçte petrol, doğrudan milli bir mesele olmasa da, Meşrutiyet döneminde aşiretlerin ve yabancı güçlerin siyasi hedeflerini gerçekleştirmelerinde dolaylı bir araç işlevi gördü. Bahtiyari beyleri olan İlhaniler, siyasi ve toplumsal

konumlarını yeniden tesis etmeye çalışırken, rakip hanedanlar etkilerini sürdürmüştür. Bu süreç, Bahtiyari aşiretinin hem iç hem de dış ilişkilerinde sürekli olarak güç ve denge hesapları yapmak zorunda olduğunu ortaya koymaktadır.¹

Bahtiyari hanları ile İngiliz devleti arasındaki ilişkiler, İran tarihinin hem bölgesel hem de uluslararası boyutlarında stratejik bir öneme sahiptir. Bu ilişkiler, Kaçar Hanedanı döneminde, aşiretlerin özerk yapısı ve bölgesel güç dengeleri bağlamında şekillenmiş; özellikle Muhammed Taki Han Çaharleng'in İngiliz arkeolog ve diplomat Henry Layard ile kurduğu temaslar, ilerleyen dönemlerde daha kapsamlı ve kurumsal ilişkilerin öncüsü olmuştur.² Bu erken temaslar, hem İran'ın güneybatısında aşiretlerin politik ve ekonomik etkisinin fark edilmesini sağlamış hem de İngilizlerin bölgedeki nüfuz stratejilerini aşiretler üzerinden yürütmesine imkân tanımıştır. 1907 yılında İran, İngiltere ve Rusya arasında nüfuz alanlarına bölündü; kuzey bölgeleri Rusya'nın, güney bölgeleri ise İngiltere'nin kontrolüne bırakıldı. Aynı yıl, 1 Nisan 1907'de İran Meclisi, yerel yönetimler üzerinde belirli denetim yetkileri sağlayan eyalet ve il encümenleri ile ilgili bir yasa kabul etti. Bu yasayla halkın demokratik katmanlarının encümen seçimlerine katılımı

¹ Ata Mohamed Tabriz, *Modern İran'da Siyasal Şiddetin Ortaya Çıkma Mekanizmaları*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019. s. 54-57.

² Gaffar Purbahtiyar "*Hevanin-i Bahtiyâri, Dowlet-e İngilis ve Siyasetha-ye Neft*" Feslname-i Tarih-i Revabit-i Harici Şomare-i 41, (Safha 167-170.), s. 4.

sağlanırken, encümenlerin siyasi işlere müdahalesi sınırlandırıldı.

1907 yılında anayasa değişikliği talepleri giderek arttı ve halkın baskısı sonucu, Şah 7 Ekim 1907 tarihinde İran anayasasının en önemli değişikliklerini onaylamak zorunda kaldı. Bu değişikliklerle, kanun önünde eşitlik, kişi ve mülkiyet dokunulmazlığı, basın özgürlüğü, sivil toplum ve toplantı hakkı ile ifade özgürlüğü gibi burjuva demokratik ilkeleri resmîyet kazandı. Ayrıca, vilayet ve il encümenlerinin kurulmasına izin verilerek yerel yönetimlerin örgütlenmesi güçlendirildi.

Buna karşın İngiltere, emperyalist hedeflerini gizleyerek Rusya karşıtı bir propaganda yürüttü ve anayasa hareketine destek veriyormuş gibi bir izlenim oluşturdu. İngilizler, İran'ın anayasayı İngiltere'ye borçlu olduğu iddiasını yayarak, kendi müdahalelerini meşrulaştırmaya çalıştılar. Oysa İngiltere, İran'ın ulusal bağımsızlığına, kendi kendini yönetme hakkına ve demokratik özgürlüklere karşıydı. İngiliz elçisi Marlin, 2 Ocak 1908'de İngiltere Dışişleri Bakanı Gray'e yazdığı bir yazıda, İran'ın temsili kurumlar için henüz hazır olmadığını ve önümüzdeki iki kuşak boyunca da hazır olmayacağını belirtmiştir.

İngilizler, devrimci hareketin başından itibaren silahlı müdahaleyi savunmuş ve Cam Adası, Basra Körfezi kıyıları, Belucistan ve Sistan gibi bölgelere askerî müdahalelerden çekinmemişlerdir. Bu politikalarla, İran'ın İngiltere'ye bağımlılığını

güçlendirmeyi, monarşiyi ve feodal ilişkileri sürdürmeyi hedeflemişlerdir.³ 1907 İran'ında anayasal hareket ile dış müdahaleler arasında belirgin bir çatışma gözlenmiş, İngiltere'nin çifte standartlı politikaları devrimci süreci şekillendiren önemli bir faktör olmuştur.

Nâsıreddin Şah döneminde, Hüseyin Kuli Han Dureki Heftleng'in tüm Bahtiyarilerin İlhanı olarak atanmasıyla⁴ birlikte bu ilişkiler resmî bir niteliğe kavuşmuş; Lynch Kardeşler ile yapılan kervan yolu anlaşması⁵ ve 1905 yılında William Knox D'Arcy'nin temsilcileriyle imzalanan petrol sözleşmesi, İngiliz-Bahtiyari iş birliğini ekonomik ve siyasi açıdan kurumsallaştırmıştır.⁶ Ancak petrol hisseleri, güvenlik hakları ve Mescid-i Süleyman bölgesindeki arazi kullanımı konularında yaşanan anlaşmazlıklar, taraflar arasında zaman zaman ciddi krizlere yol açmış, İngilizler açısından hem fırsat hem de zorluk yaratmıştır. Bu durum, Bahtiyari hanlarının bölgesel güç ve ekonomik kaynaklar üzerindeki etkisinin, uluslararası güç politikalarıyla etkileşiminde kritik bir faktör olduğunu göstermektedir.

Bahtiyari aşireti, Safevîler döneminden itibaren İran siyasetinde önemli bir konfederasyon olarak öne

³ Edvin Arvidoviç ve Diğerleri, *İran Tarihi En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (Editör: Mihail Sergeyeviç İvanov), Çev: Hasan Demiroğlu, Selenge Yay. İstanbul 2021, s. 300-301.

⁴ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (Çeviren: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011, s. 42.

⁵ Ervand Abrahamian, a.g.e, s. 73.

⁶ Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Turan Neşriyat İstanbul 1969, s. 32.

çıkılmış ve Heft-Leng ile Çahâr-Leng olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır. Kaçarlar döneminde, aşiretler arası güç dengeleri zaman zaman değişiklik göstermiş; Hüseyin Kuli Han'ın İlhan unvanını almasıyla Heft-Leng kolu üstünlük sağlamış, ancak aşiret içi anlaşmazlıklar ve rekabet devam etmiştir.⁷

Birinci Pehlevî dönemi öncesinde, Bahtiyari aşireti güneybatı İran'da merkezi otoriteye karşı özerk yapısı, güçlü askeri kapasitesi ve geniş yerleşim alanlarıyla dikkat çekmiştir. Bu dönemde Rıza Han Bahtiyariler ile mücadele ederek hükümetin kontrolünü sağlamak için sert önlemler almıştır.⁸ Bu özellikler, özellikle ülkenin en zengin petrol sahalarından biri olan Mescid-i Süleyman ve çevresindeki bölgelerin güvenliği açısından kritik bir rol oynamıştır. İngilizler, bölgedeki nüfuzunu artırmak ve ekonomik çıkarlarını güvence altına almak amacıyla Bahtiyari hanlarıyla ilişkilerini stratejik bir zemine oturtmuş; hem petrolün çıkarılması ve taşınması süreçlerinde iş birliği sağlamış hem de aşiret yapısı hakkında ayrıntılı istihbarat toplamışlardır. Bu ilişkiler, merkezi hükümetin aşiretler üzerindeki etkisini sınırlamak ve rakip güçlerin bölgede etkin olmasını önlemek gibi bir dizi siyasi hedefle de şekillenmiştir.⁹

⁷ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 31.

⁸ Michael Axworthy, İran Aklın İmparatorluğu Zerdüşten Günümüze İran Tarihi, (Çev: Özlem Gitmez), Say Yay. İstanbul 2016. s. 272.

⁹ Hudabahş Kurban Deşteki, *"Siyaset-i Pehlevi-yi Evvel Der Taz'if-e Eyalet Ba Tekiyye Ber Eyl-e Bahtiyari"*, Faslname-i Ekhtesas-i

Bahtiyari aşiretinin sosyal ve ekonomik yapısı, göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzına dayanıyordu. Hayvancılık, tarımsal üretim ve kervan yollarının güvenliği, aşiretin ekonomik ve askeri stratejilerini belirleyen temel unsurlardandır. Pehlevî dönemiyle birlikte, Rıza Şah'ın modernleşme ve merkezileşme politikaları, eski aşiret yapısını dönüştürmeyi hedeflemiş; aşiretlerin silahsızlandırılması, liderlerin ayrıcalıklarının kaldırılması ve zorunlu iskân uygulamaları ile merkeziyetçi devlet yapısı güçlendirilmiştir.¹⁰ Bu süreç, aşiretin hem bölgesel hem de ulusal siyasetteki rolünü önemli ölçüde azaltmış, ekonomik kontrolünü sınırlandırmış ve sosyal yapısında kalıcı değişiklikler yaratmıştır.

Bu çalışma, Bahtiyari aşiretlerinin İngilizler ile ilişkilerini, petrol sürecindeki rollerini, merkeziyetçi devlet politikalarıyla karşı karşıya kaldıkları dönüşümleri ve bu süreçlerin bölgesel ve ulusal düzeydeki sonuçlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca araştırma, Bahtiyari aşiretinin aşiret içi dengeleri, ekonomik çıkarları ve uluslararası ilişkilerle kurduğu karmaşık bağlantıları ortaya koyarak, İran tarihinin hem iç hem de dış politik dinamiklerini anlamak açısından farklı bir perspektif ortaya koymaktadır.

Motale'at-e Farhangi / Sal-e Evvel / Şomare-i Sevvom / Ordibeheşt 1395, s. 3-5.

¹⁰ Hudabahş Kurban Deşteki, "ag.m", s. 2-3.

1.BÖLÜM

İNGİLİZ PETROL ÇIKARLARININ İRAN'DA ŞEKİLLENMESİ VE BAHTİYARİ AŞİRETİ

1.1. Bahtiyari Aşireti ve İngiliz İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı

Aşiret sistemi içinde gözlenen çok katmanlı toplumsal ve siyasal örgütlenmenin en belirgin örneklerinden biri Bahtiyari konfederasyonunda görülmektedir. Bahtiyari aşiretleri, coğrafi olarak doğuda İsfahan ve Luristan, kuzeyde Char Mahal, güneyde Kaşkay (Qashqai) bölgeleri ve güneybatıda Arabistan ile çevrili geniş bir alana yayılmış, İran platosunun merkezinde tarihsel bir ağırlık oluşturmuşlardır. Bu toplulukların büyük bölümü, bünyesinde yoğun biçimde Lori ve Kürtçe unsurlar barındıran bir Farsça lehçesi konuşmakla birlikte, içlerinde Arapça ve Türkçe konuşan gruplara da rastlanmaktadır. Bu çokdilli yapı, konfederasyonun tarihsel süreçte farklı etnik unsurları bünyesine katmasının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Tarihsel kayıtlar, Bahtiyarilerin özellikle 17. yüzyılda İsfahan merkezli Safevî yönetimi üzerinde dikkate değer bir nüfuz tesis ettiklerini göstermektedir. Bir dönem Tahran'ı dahi işgal etmeleri, onların yalnızca bölgesel bir güç değil, aynı zamanda devlet siyasetini etkileyebilen bir aktör olduklarını kanıtlamaktadır. Konfederasyonun içyapısı

iki ana kola ayrılmaktadır: **Heft Leng (Yedi Ayak)** ve **Çehar Leng (Dört Ayak)**. Sözlü geleneğe göre aşiretin kurucusu Suriye'den hareket ederek bugünkü coğrafyaya ulaşırken ardında biri yedi, diğeri dört oğlu olan iki aile bırakmıştır. Başka bir rivayete göre bu sayılar, toplulukların geçmişte Ulu Han'a ödedikleri vergi oranlarını sembolize etmektedir; varlıklı grupların vergi yükümlülüğü dörtte bir, yoksul grupların ise yedide bir olarak belirtilmiştir.¹¹

Bu iki büyük kolun içerisinde, Heft Leng tarafında dört, Çehar Leng tarafında ise üç ana **tâife** bulunmaktadır. Her tâifenin başında kendi önde gelen hanları yer almakta ve bu yedi büyük grup zaman içinde daha küçük aşiret birimlerine (tire) bölünmüştür. Tirelerin sayısı yüzü aşmakta ve her birinin yönetimi "kethüda" adı verilen liderler tarafından yürütülmektedir. Kethüdaların göreve gelişleri İlhan tarafından onaylanmakla birlikte, pratikte bu liderler çoğunlukla topluluk içindeki en yaşlı ve itibarlı kimselerden seçilmekteydi; bir kısmı han aileleriyle kurdukları stratejik evlilik bağları sayesinde konumlarını güçlendirmiştir. Büyük aşiretlerden bazıları 2.500'e kadar aileyi kapsayan geniş nüfus bloklarına ulaşmıştır.

Bahtiyari topluluklarının çoğu göçebe yaşam tarzını sürdürmekteydi. Çadırlarda barınır, her yıl kışlaklardan yaylalara düzenli bir döngü içinde hareket

¹¹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (Çeviren: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011, s. 30.

ederlerdi. Yerleşik düzene geçmiş grupların sayısı sınırlı olup bunlar genellikle Bahtiyari bölgesi içindeki yerleşimlerde yoğunlaşmıştı. Uzun süren iç çekişmelerin ardından Heft Leng ve Çehar Leng arasında siyasal otoritenin paylaşımı üzerine bir mutabakat sağlanmış; buna göre **İlhanlık** makamı Heft Leng koluna, İlhan'ın yardımcısını ifade eden **İlbeylik** ise Çehar Leng koluna bırakılmıştır.

Bahtiyari hanları yalnızca kendi toprakları üzerinde değil, Fars, Luristan ve Arabistan'ın bazı bölgelerinde de geniş arazi ve köylere sahipti. İngiliz raporları, İran şahlarının Bahtiyari topraklarında sınırlı bir otoriteye sahip olduğunu, yerel yöneticileri resmen onaylamakla yetindiklerini ve zaman zaman önde gelen ailelerle akrabalık ilişkileri kurduklarını belirtmektedir. Hanlar vali olarak bölgeye tayin edilseler de en önemli stratejileri, iki büyük kol arasındaki rekabeti denetim altında tutmak olmuştur. Bu durum, Bahtiyari konfederasyonunun büyük ölçüde kendi iç dinamikleriyle işleyen özerk bir sosyo-politik yapı olduğunu göstermektedir.

Bahtiyari toplumunun en seçkin ailelerinden biri olan **Zarasvand** hanedanı, kaynaklara göre 7. yüzyıldan bu yana bölgedeki önemini korumuştur. Modern araştırmalar, İran'daki birçok yöneticinin resmî unvanlarını almadan önce geniş toprak mülkiyetine sahip olduklarını ortaya koymuştur. 20. yüzyılın ortalarında "Hazar famil" (bin aile) olarak anılan feodal sınıfın gerçekte yüz civarında güçlü aileden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu durum, toplumsal yapının

görünenden daha yoğun bir aristokratik çekirdeğe dayandığını göstermektedir.¹²

Bahtiyariler, Lur halkının bir kolu olup İran'ın güneybatısında yaşamaktadır. Safeviler döneminden itibaren İran'ın siyasi ve toplumsal gelişiminde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bahtiyari bölgelerinde petrolün keşfi, İran'ın ekonomik tarihinde yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştır.¹³ İran'da aşiretlerin ve göçebe toplulukların siyasi, sosyal ve ekonomik hayatta aktif rol alması, Birinci Pehlevi dönemi öncesi ülke tarihinin karakteristik bir özelliği olarak kabul edilir.

Bahtiyari bölgesi, yaklaşık 20.000 mil karelik alanıyla Zagros Dağları'nın önemli bir kısmını kaplamaktadır. Bölgede Zayendeh Rud, Karun ve Dez gibi üç önemli nehir akmaktadır. Bölge üç alt bölgeye ayrılır: sıcak yaylaklar (Huzistan Ovası ve Dehnişinan-Yekvânişina), dağlık yaylak alanları ve orta plato (göç etmeyen kabilelerin yerleştiği köyler). Bu bölgeler Poştkuh, Miyankuh ve Pişkuh olarak adlandırılır.

Bahtiyari bölgesinin önemi, sıcak denizlere ve Hint Yarımadası'na yakınlığı, petrol kaynakları, ülkenin iç kesimlerine kolay erişim imkânı ve yüksek insan gücü ile askerî potansiyelinden kaynaklanmaktadır. Bahtiyari hanları, merkezi

¹² Ervand Abrahamian, *a.g.e*, s. 30-31.

¹³ Muhammed Hasan Naderi, "*İngilistan, Neft ve Sulta (Mutale-yi Moredi Şirket-i Neft-i Bahtiyari)*" Çaharomin Konferans-i Olgu-yi İslami İrani-i Pişreft, Pişreft-i İran: Gozeşte, Hal, Ayende 30-31 Ordibeheşt 1394, s. 3.

hükümetin zayıflığı, Kaçar şahlarıyla sorunlu ilişkileri ve güney kabile liderleriyle rekabetleri sayesinde İngilizlerle dostane ilişkiler kurarak kendi güçlerini artırmışlardır. Petrol kuyularının işletilmesi ve Lynch Yolu gibi projeler, hem İngilizler hem de Bahtiyari hanları için stratejik ve ekonomik avantaj sağlamıştır.

İngilizler, Bahtiyari aşiretleri üzerinden bölgedeki nüfuzlarını artırmayı hedeflemişlerdir. Bu amaçla üç yöntem izlemişlerdir:

1. Casus göndermek ve çeşitli araştırmalar yaparak aşiret toplumu ve ülke hakkında bilgi toplamak.

2. Merkezi hükümetin aşiretler üzerindeki etkisini azaltmak ve Güney ile Güneybatı İran'da Almanya ve Rusya'nın güç kazanmasını önlemek için Bahtiyari ve Arap aşiretleriyle iş birliği sağlamak.

3. İran'ın ekonomik kaynaklarından maksimum derecede yararlanmak için yeni ticaret yolları ve altyapı projeleri geliştirmek.

Sonuç olarak, Bahtiyari bölgesi hem Güney İran ve Basra Körfezi'nin stratejik önemi hem de petrol yatakları nedeniyle tarih boyunca kritik bir rol oynamıştır.¹⁴

Petrolün Mescid-i Süleyman'da keşfinden önce İngiltere, İran'daki çıkarlarını korumak amacıyla

¹⁴ Muhammed Hasan Naderi, "a.g.m", s. 3-5.

Bahtiyari aşiretiyle dostane ilişkiler kurdu. Bahtiyari aşireti, yazları Çaharmahal-Bahtiyari bölgesinde, kışları Huzistan'da bulunur ve tarih boyunca siyasî ve askerî güç göstermiştir. Tahran'ın fethi ve Muhammed Ali Şah Kaçar'ın tahttan indirilmesi, aşiretin bu gücünün örneklerindendir. 19. ve 20. yüzyıllarda İngiltere, Hindistan'ı korumak için İran'da güçlü bir merkezi hükümet oluşmasını engellemeye çalıştı. Bu nedenle yerel aşiret liderlerini destekledi ve Kaçar hükümetinin güçlenmesini önlemeye çalıştı. Özellikle 1917'de Rusya'daki Ekim Devrimi sonrasında İngiltere'nin Orta Doğu politikası değişti. İngiliz diplomat Henry Layard ve asker Rawlinson, Bahtiyari lideri Muhammed Taki Han ile dostane ilişkiler kurarak Kaçar hükümetine karşı kışkırttı. Ancak Muhammed Taki Han yakalandı ve hayatının sonuna kadar Kaçar zindanında kaldı. Daha sonra Hüseyin Kuli Han, 1314 Hicri / 1897 Miladi'da tüm Bahtiyari aşiretinin lideri olarak atandı. İngilizler yeniden onunla dostane ilişkiler kurdu. Bu ilişkiler sonucunda, 1897'de Linç Kardeşler Şirketi ile Bahtiyari liderleri arasında Ahvaz-İsfahan yolunun yapımı için bir anlaşma imzalandı. Bu yol, İngiliz tüccarların ticaretini kolaylaştırdı ve sonrasında petrol sözleşmeleriyle ilişkiler resmî hâle geldi.¹⁵

Bahtiyari konfederasyonunun önde gelen kollarından biri olan Zarasvand ailesi, bölgedeki tarihsel süreç boyunca siyasal ve toplumsal etkisini

¹⁵ Gaffar Purbahiyar "*Hevanin-i Bahtiyâri, Dowlet-e İngilis ve Siyasetha-ye Neft*" Feslname-i Tarih-i Revabit-i Harici Şomare-i 41, (Safha 167-170.), s. 2-5.

koruyan az sayıdaki hanedan niteliğindeki yapılardan biridir. Bu ailenin nüfuzu, kaynakların işaret ettiği üzere, en az yedinci yüzyıla kadar geriye götürülebilmektedir. Bu uzun süreklilik, İran'ın güneybatı kesimlerinde görülen aşiret temelli siyasal yapının, devlet otoritesindeki değişimlere rağmen yerel güç merkezlerini koruma kapasitesini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Yakın tarihli araştırmalar, İran'da idari görevlere yükselen pek çok kişinin özellikle Kaçar ve erken Pehlevî dönemlerinde resmî unvanlarını almadan çok önce geniş arazi mülkiyetine sahip olduklarını ortaya koymuştur. Bu durum, İran tarihindeki “toprak sahipliği-siyasal iktidar” ilişkisinin tesadüfi değil, yapısal bir nitelik taşıdığını, yani devlet otoritesinin yerel elitlerle karşılıklı bağımlılık içinde işlediğini göstermektedir. Toprak sahipliği çoğu zaman yalnızca ekonomik bir güç unsuru değil, aynı zamanda merkezî yönetimle pazarlık yapmayı mümkün kılan siyasal bir araç olmuştur.

Yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu yerel toprak aristokrasisi halk arasında “Hazar Famil” (bin aile) olarak anılır hâle gelmiştir. Ancak çağdaş sosyo-ekonomik incelemeler, bu sayının gerçekte oldukça abartılı olduğunu ve feodal nitelikteki büyük toprak sahibi ailelerin toplam sayısının yüzü dahi aşmadığını göstermektedir. “Bin aile” söyleminin yaygınlığı, bu elit grubun toplum nezdinde sahip olduğu orantısız gücü simgesel olarak ifade eden bir kavram hâline gelmiştir. Bu söylem aynı zamanda, Pehlevî modernleşmesinin

dönüştürmeye çalıştığı feodal yapının ne derece köklü ve etkili olduğunu anlamak açısından önemli bir ipucu sunmaktadır.

Zarasvand ailesinin tarihsel sürekliliği ve İran'daki toprak sahibi elitlerin siyasal etkisi, yalnızca yerel güç ilişkilerinin değil, aynı zamanda İran devlet geleneğinin uzun döneme yayılan karakterinin anlaşılmasında temel bir unsur teşkil etmektedir. Bu çerçevede, İran tarihinde merkez-çevre ilişkilerinin, aşiret yapılarının ve toprak mülkiyetine dayalı elit oluşumlarının analizinde merkezi bir yer tutmaktadır.¹⁶

1.2. İngiliz İmtiyazı ve D'Arcy-Bahtiyari Petrol Müzakereleri İle Nihai Anlaşma

1841 yılında Henry Layard, Huzistan ve Şuştar'ın doğusunda koyu renkli bir madde (mumya veya bitüm) çıkarıldığını gözlemledi."Bundan önce, 1836 yılında Rawlinson, Şuşter ile Ramehremz arasında zift kaynaklarının varlığını rapor etmişti.¹⁷ Petrolün varlığı İran'da Rus ve İngiliz mücadelesinin artacağına iki ülke tarafından iyi bilindiği bir dönemin başlangıcıydı.

Mayıs 1894'te, bir Cuma namazı çıkışında İran Şahı Nasıreddin Şah, tahta çıkışının 50. yılı dolayısıyla yapılacak kutlamaların hazırlıkları sürerken suikasta uğrayarak hayatını kaybetti. Bu suikast, yalnızca bir

¹⁶Ervand Abrahamian, a.g.e, s. 34.

¹⁷Gaffar Purbahiyar, "a.g.m.", s. 5-6.

şah cinayeti olarak görülmemekteydi; aynı zamanda İran'da petrolün keşfi sonrası ortaya çıkan güç mücadelelerinin ve dış müdahalelerin de bir sonucu olarak değerlendirildi. Nasıreddin Şah, özellikle Rusların ülkedeki ekonomik ve siyasi imtiyazlarından dolayı İngiltere tarafından rahatsızlık duyulan bir figürdü. İngiliz ajanlar ve petrol çevrelerinin, şah ile yakın ilişkilerini zayıflatmak amacıyla planladıkları bir girişim olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Nasıreddin Şah, İran'da petrolün yol açtığı yeni güç dengelerinin ilk kurbanı olmuştu.¹⁸ Suikastı gerçekleştiren Mirza Rıza Kermani, yalnızca bir faili meçhul saldırgan değildi; onun eylemi, İran'daki baskıcı ve otoriter yönetime karşı duyulan derin hoşnutsuzluğun somut bir göstergesi olarak algılandı. Bu saldırı, aynı zamanda ülkedeki siyasi reform ve toplumsal değişim taleplerinin de bir yansımasıydı. Nasıreddin Şah'ın ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Muzaffereddin Şah ise, babasının irade ve sertliğine sahip değildi. Zayıf ve çelimsiz bir yönetici olarak tanımlanan Muzaffereddin Şah, mutlak ve katı yönetim anlayışından uzak bir tutum sergiledi; bu durum, yönetimde nispeten daha esnek ve uzlaşmacı bir yaklaşımın ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Bu dönemde, Nasıreddin Şah'ın engelleyemediği meclislerin kurulmasına izin verildi ve halkın özgürlük taleplerinde bulunan toplumsal grupları artık

¹⁸ Ali Astereki Bahtiyari, *Şahkar-i İli Bahtiyari (Tarih-i Siyasi-yi İli-i Bahtiyari Ez Dovran İlam Ta Kacariye- Neş-i Bahtiyariha Der Inkılab-i Meşrute)*, Naşır: Daru'l Neşr-i İslam Kum, Tarih-i Çap (Baskı Tarihi): Zemıstan 1384, Çaphane: Emiran Kum. s. 109.

tamamen baskı altında tutulamadı. Özellikle şehirli kesimler ve aydınlar, kültürel ve siyasi özgürlüklerini ifade etme imkânı bulmaya başladı. Böylece, Nasıreddin Şah'ın otoriter yönetiminin sona ermesi, İran'da hem siyasi hem de toplumsal açıdan yeni bir dönemin başlangıcını işaret etti.

Aynı zamanda, bu dönemde ülkenin ekonomik ve jeopolitik koşulları da belirleyici hale geldi. Petrol ve diğer doğal kaynaklar, yabancı güçlerin ilgisini çekmeye devam etti; bu durum, ülkenin bağımsız politikalarını etkilemeye başladı. Halkın artan özgürlük talepleri ve toplumsal bilinçlenme, devlet politikalarını şekillendiren temel faktörlerden biri hâline geldi. Nasıreddin Şah sonrası İran, yalnızca bir lider değişikliği yaşamış olmakla kalmadı; ülke, modernleşme, dış baskılar ve toplumsal taleplerin iç içe geçtiği karmaşık bir sürece adım atmış oldu.¹⁹

Öte yandan petrol arama **imtiyazı almak isteyen İngilizler** yeni şahın ve başvezirinin uygun anını kolluyordu. Muzafferredin Şah Avrupa gezisinden dönünce, İngiltere'nin Tahran'daki maslahatgüzarı Hardinge, Başvezir Atabek'in desteğini kazanmak için büyük çaba gösterdi. İkili arasındaki ilişki kısa sürede oldukça samimi bir hâl aldı; kimi zaman Atabek İngiliz elçiliğine gidip Hardinge ile bardo oynuyor, kimi zaman da Hardinge Atabek'in parkına giderek onunla vakit geçiriyordu.

¹⁹Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Turan Neşriyat İstanbul 1969, s. 25-27.

Bu yakın dostluğun sonucu olarak iki önemli gelişme yaşandı: Kirman-Beluçistan telgraf hattı Hindistan'daki İngiliz sistemine devredildi ve Güney İran'daki petrol madenlerinin işletme imtiyazı İngiltere'ye verildi.

1901 yılı başlarında, İngiliz vatandaşı Marriott, petrol uzmanları Berliz ve Dalton ile birlikte İngiliz sermayedar William Knox D'Arcy'nin temsilcisi olarak İran'a geldi. Heyet, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın tavsiyesiyle ve Kitapçı Han'ın rehberliğinde, İran'da petrol arama ve işletme imtiyazı almak amacıyla başvuruda bulundu.

Marriott, Hardinge ile birlikte Şah'la görüşerek taleplerini iletti. Her ne kadar petrol arama faaliyetlerinin yalnızca İran'ın batı ve güney bölgeleriyle sınırlı kalacağı belirtilmiş olsa da, Şah Rusya'nın tepkisinden çekindiği için teklifi önce reddetti. Ancak Atabek, İngilizlerle dostluğu güçlendirmek amacıyla, Rus elçiliğine durumu bildirmiş gibi yaparak zaman kazandı; elçilikten yanıt beklenmeden önce Dışişleri Bakanı Mirza Nasrullah Na'ini ve Madenler Bakanı Mühendis el-Memalik Gaffari'ye sözleşmeyi hazırlamaları talimatını verdi.

Kısa sürede hazırlanan sözleşme, Farsça ve Fransızca olmak üzere iki nüsha hâlinde düzenlendi. Atabek'in imzası ve Şah'ın onayının ardından belge, Mayıs 1901 tarihinde yürürlüğe girdi. Böylece İngiliz yatırımcı William Knox D'Arcy, İran'ın güney ve batı

bölgelerinde petrol arama ve işletme hakkını elde etti.²⁰

William Knox D'Arcy, 29 Mayıs 1901'de Muzaffereddin Şah'tan petrol imtiyazını aldıktan sonra ilk iş olarak Kermanşah'taki Çah-i Sorh'ta arama yaptı; ancak ticari ölçekte petrol bulamayınca çalışmalarını Şuşter'in doğusundaki Mascid-i Süleyman bölgesine kaydırıldı. Burası Bahtiyari aşiretinin kışladığı topraklardı ve D'Arcy, petrol aramalarını kolaylaştırmak için Bahtiyari hanlarıyla anlaşmak zorundaydı.

Başlangıçta, İsfendiyar Han Serdar Es'ed ve Muhammed Hüseyin Han Sepahdar ile yapılan görüşmelerde hanlar gelirden yüzde 10 pay talep etti; İngilizler bunu reddetti. Hanların ölümünden sonra görüşmeler devam etti. 1905 de İngiltere'nin İsfahan Konsolosu Price, Bahtiyari hanlarıyla görüştü. İlhanî ve İlbey'in yüzde 3 pay talebiyle başlayan sözleşmeler sonunda Serdar Es'ad da anlaşmayı imzaladı. Hanlar, petrol gelirinin çok daha fazlasını talep edebilecekleri halde, siyasete ilgisiz ve Price'ın kurnazlığı nedeniyle yalnızca yüzde 3'le yetindiler.²¹

İngiltere ile Bahtiyariler Arasındaki Petrol Temelli İlişkilerin başladığı dönemde Bahtiyari aşiretinin bölgesi, İran'ın güneybatısını kapsamakta ve Zagros Dağları'nın önemli bir bölümünü içermekteydi.

²⁰İbrahim Sefai, *Zemineha-yi İctimai-yi Kudeta-i 1299*, Çap ve Sahhafi: Şirket-i Ofset (Sehhami-i Has) 1353. s. 31.

²¹ Gaffar Purbahiyar, *"a.g.m."*, s. 6-8.

Bölgede Zayendeh Rud, Karun ve Dez olmak üzere üç önemli nehir akmaktadır. Bahtiyari bölgesi coğrafi olarak üç kısma ayrılır:

1. Sıcak ve tarıma elverişli yaylaklar (Huzistan Ovası ve çevresi),

2. Dağlık ve serin yaylaklar, göçer Bahtiyari boyunun yerleşim alanı,

3. Orta plato, göç etmeyen kabilelerin köyleri. Bu bölgeler Puştkuh, Miyankuh ve Pişküh olarak bilinmektedir (Garthweit).

Bahtiyari bölgesi, Basra Körfezine denizlere ve Hint Yarımadası'na yakınlığı, petrol kaynakları, ülkenin iç kesimlerine kolay erişim imkânı, yüksek insan gücü ve askerî potansiyeli ile Britanya açısından stratejik bir öneme sahipti. Bahtiyari hanları ise, merkezi hükümetin zayıflığından, Kaçar şahlarıyla olumsuz ilişkilerinden ve güney kabile liderleriyle rekabetlerinden faydalanarak İngiltere ile dostane ilişkiler kurdular.

İngiltere desteği, hanlara yalnızca mali ve siyasî avantaj sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda güneydeki birçok şehrin yönetimini ele geçirme fırsatı da sunuyordu. Petrol kuyularının işletilmesi ve Lynch Yolu'ndan elde edilen gelirler, hem İngiltere hem de Bahtiyari hanları için merkezi hükümete karşı güç artırıcı bir araçtı.

Bahtiyari bölgesinin önemi dört başlıkta özetlenebilir:

1. Güney İran ve Basra Körfezi'nin stratejik önemi ve Rusya-İngiltere rekabeti,

2. Petrol yataklarının keşfi,

3. Huzistan ile İran'ın merkezi bölgeleri arasında en kısa ve yakın ulaşım yolu,

4. Ülkenin en büyük ve güçlü boylarından biri olarak yüksek askerî yetenek ve savaş gücü.

Bahtiyari aşiretleri, coğrafi konumları, askerî güçleri ve kontrol ettikleri petrol kaynakları nedeniyle İngiltere'nin İran'daki politik hedefleri açısından stratejik bir ortak durumundaydı.²² Bu bağlamda, 15 Kasım tarihinde, Bahtiyari Hanları ile İngiliz petrol girişimcisi William Knox D'Arcy ve temsilcileri arasında, İran hükümetinin bilgisi ve izni olmadan bir petrol imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Sözleşmeye Bahtiyari Hanları'ndan Necef Kuli Han, Ali Kuli Han, Gulam Hüseyin Şihab es-Saltane ve Nesir Han Sarem el-Mülk; İngiltere tarafında ise İsfahan Başkonsolosu Preece ve D'Arcy'nin temsilcileri katıldı. Şahitlik görevini ise Muhammed Taki Eminü's-Şeri'a ve sondaj başmühendisi Reynolds üstlendi.²³ Bu olay, İran'daki

²² Muhammed Hasan Naderi, "*İngilistan, Neft ve Sulta (Mutale-yi Moredi Şirket-i Neft-i Bahtiyari)*" Çaharomin Konferans-i Olgu-yi İslami İrani-i Pişreft, Pişreft-i İran: Gozeşte, Hal, Ayende 30-31 Ordibeheşt 1394, s. 3-5.

²³ Gaffar Purbahiyar, "*a.g.m.*", s. 8.

petrol kaynaklarının kontrolü açısından dönemin kritik anlaşmalarından biri olarak tarihe geçmiş ve İngiltere'nin bölgedeki etkisini artırma çabalarının önemli bir parçası olmuştur.

Anlaşmanın Tarafları;

- Bir tarafta: Dört Bahtiyari beyi
 - Necef Kuli Han Samsam es-Saltane
 - Ali Kuli Han Serdar Es'ad
 - Gulam Hüseyin Şihab es-Saltane (Serdar Muhteşem)
 - Nesir Han Sarem el-Mülk (Serdar-i Ceng)
- Diğer tarafta:
 - İngiltere'nin İsfahan Başkonsolosu *Preece*
 - William Knox *D'Arcy* ve ortaklarının temsilcisi
- Tanıklar:
 - Muhammed Taki Eminü's-Şeri'a (konsolosluk başkâtibi)

- *Reynolds* (Mescid-i Süleyman sondaj mühendisi). Sözleşmenin;

• Birinci maddesi, D'Arcy'ye Bahtiyari topraklarında beş yıl süreyle petrol arama ve bu faaliyetlere yönelik altyapı çalışmalarını yürütme yetkisi tanımaktaydı. Tarıma elverişli olmayan arazilerin ücretsiz, tarıma elverişli olanların ise piyasa bedeli üzerinden sağlanması öngörülmüştü. Bahtiyari Hanları, bu faaliyetler karşılığında yıllık 2.000 sterlin alacak ve sondaj bölgelerinin güvenliğini sağlamak üzere muhafız görevlendirecekti.

• İkinci madde, petrol bulunması halinde tesislerin korunması amacıyla ek 1.000 sterlin ödenmesini ve D'Arcy tarafından kurulacak şirketteki hisselerin %3'ünün Bahtiyari Hanları'na devredilmesini hükme bağlamaktaydı.

• Üçüncü madde ise petrol kaynaklarına zarar verilmesi durumunda D'Arcy'nin tazminat ödeme yükümlülüğünü düzenlemekte ve taraflar arasındaki anlaşmazlıkların İngiliz konsolosu aracılığıyla çözümlenmesini öngörmekteydi.

• Dördüncü maddeye göre, muhafızlık işlerinin yönetiminden sorumlu olmak üzere etkili bir han atanacak, bu kişi D'Arcy'nin muhafızları ile yerel işçileri denetleyecek ve uygunsuz davranışlara müdahale edecekti.

- Beşinci madde, hanların veya görevlilerinin ihmali sonucunda meydana gelebilecek zararlar için şirketin tazminat talep hakkını saklı tutmakta ve bu durumun sözleşmenin geçerliliğini etkilemeyeceğini belirtmekteydi.

- Altıncı madde ise imtiyaz süresi sona erdiğinde tüm binaların ve tesislerin Bahtiyari Hanları'na devredileceğini hükme bağlamaktaydı. İran hükümeti, söz konusu sözleşmeye karşı çıkmış; çünkü bu anlaşmada İran devletine herhangi bir pay ayrılmamıştı. Ancak İngiltere'nin desteğiyle, nihayetinde bu sözleşme yürürlüğe girmiş ve İngilizlerin Huzistan bölgesindeki (Güneybatı İran) hâkimiyetini güçlendirmesi için zemin hazırlamıştır.²⁴

1.2.1. İran ve İngiltere Arasındaki Bahtiyari Hanedanı ile D'Arcy Sözleşmesi Yazışmaları

19.yüzyılda İran, coğrafi konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle İngiltere ve Rusya arasında yoğun bir nüfuz mücadelesinin merkezi hâline gelmiştir. İngiltere, özellikle Hindistan'daki çıkarlarını güvence altına almak amacıyla İran üzerinde etkili olmaya çalışmış; bu bağlamda İran'ın güney ve batı kıyılarında ekonomik ve stratejik nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Rusya ise kuzey sınırlarında kendi

– ایران نفت صنعت اسناد و موزه - هانگلیسی با بختیاری نفت شرکت قرارداد 24 - (Bahtiyari Petrol Şirketi'nin İngilizlerle Sözleşmesi - İran Petrol Endüstrisi Müzesi ve Belgeleri)

etkisini genişletmeyi ve bölgesel üstünlüğünü pekiştirmeyi amaçlamıştır.

1855 yılında İran, İngiltere ile Karun Nehri üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde karşı karşıya gelmiş ve bu çatışmada yenilgiye uğramıştır. Bu yenilgi sonucunda İngiltere, Karun Nehri'ni uluslararası ticarete açarak İran üzerindeki ekonomik etkisini önemli ölçüde artırmıştır. Ayrıca İngilizler, İran'daki maden arama ve işletme hakları başta olmak üzere çeşitli ekonomik imtiyazlar elde etmiş; bu durum İran'ın ekonomik bağımsızlığını zayıflatmış ve ülkeyi büyük güçler arasındaki çıkar çatışmalarına daha da açık hâle getirmiştir.

Tüm bu gelişmeler, 19. yüzyıl İran'ının siyasi ve ekonomik bağımsızlığını büyük ölçüde kaybettiğini ve ülkenin, İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetin yoğun şekilde hissedildiği bir dönemde jeopolitik açıdan kırılgan bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Bu süreç, İran'ın modernleşme ve ulusal kalkınma çabalarını da doğrudan etkilemiş ve ülkenin iç politikalarında dış baskıların belirleyici bir rol oynamasına yol açmıştır.²⁵

1901 yılında, Bahtiyari hanedanı ile İngiliz D'Arcy Şirketi arasında imzalanan petrol sözleşmesi, İran topraklarında petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinin başlaması açısından tarihî bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Sözleşme, özellikle Bahtiyari

²⁵ Hüseyin Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, Emek Matbaacılık, İstanbul 1978. s. 44.

bölgesini kapsamaktaydı ve D'Arcy Şirketi'nin bu bölgede petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinde bulunmasını hukuki ve teknik bir çerçeveye oturtuyordu. Anlaşma çerçevesinde, D'Arcy ve şirketi, Bahtiyari hanedanı ile karşılıklı mutabakata vararak petrol sahasında çalışmalara başlamış ve şirketin bölgedeki ekonomik faaliyetlerinin altyapısı oluşturulmuştu. Bu sözleşme, aynı zamanda İran'da yerel hanedanlarla İngiliz şirketleri arasındaki ilişkilerin başlangıcını temsil etmesi açısından önemlidir ve ilerleyen yıllarda İran petrol politikalarının şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

12 Aralık 1905 tarihinde, İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir Charles Marling Harding, söz konusu anlaşmayı İran Dışişleri Bakanı Mirza Nasrullah Han'a resmi olarak iletmiştir. Harding, İngiliz tarafının bakış açısına göre, anlaşmanın geçerliliğinin Bahtiyari hanedanının onayına dayandığını ve dolayısıyla İran merkezi hükümetinin sözleşmeye engel olamayacağını belirtmiştir. Büyükelçi, anlaşmanın İran hükümeti tarafından onaylanmasını talep etmişse de, İran tarafı bu talebi doğrudan reddetmiştir. Bu reddin arkasında, hem siyasi hem de hukuki gerekçeler yer almaktaydı.

İran hükümetinin sözleşmeyi onaylamama gerekçeleri başlıca dört ana başlık altında toplanabilir:

1. Merkezi yönetimin yetki alanının ihlali: Bahtiyari hanedanının İngiliz şirketi ile doğrudan ilişkiye geçmesi, merkezi İran yönetimi tarafından İngiliz nüfuzunun bölgedeki etkisinin artması olarak

değerlendirilmiş ve bunun, ülke bütünlüğüne ve merkezi otoriteye bir tehdit teşkil ettiği düşünülmüştür.

2. Mülkiyet ve vakıf sorunları: Özellikle Shushtar bölgesinde bazı araziler vakıf niteliğinde olup uzun yıllardır çeşitli mülkiyet iddialarına konu olmuştur. Bu durum, sözleşmenin hukuki geçerliliği ve arazilerin kullanım hakları açısından belirsizlikler yaratmıştır.

3. Sözleşme maddeleri üzerindeki yerel değişiklik talepleri: Bahtiyari hanedanı, sözleşmenin bazı hükümlerini kendi lehine değiştirme talebinde bulunmuş ve bu durum anlaşmanın merkezi hükümetin kontrolünden çıkarak yerel avantajlar sağlayacak bir zemine kayabileceği endişesini doğurmuştur.

4. Şah veliahdının muhalefeti: Veliaht Şah Muhammed Ali, söz konusu anlaşmaya karşı gizli bir muhalefet sergilemiş ve İran yönetiminde İngiliz etkisinin artması yönündeki kaygılarını doğrudan ifade etmiştir.

İngiliz tarafı, İran hükümetinin anlaşmayı onaylamamasının hukuki geçerliliği etkilemeyeceğini düşünmekteydi. Sir Harding, D'Arcy Şirketi'nin haklarını korumak amacıyla diplomatik girişimlerin yanı sıra gerektiğinde askeri desteğin de kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu yaklaşım, İngiltere'nin İran'daki ekonomik ve stratejik çıkarlarını koruma eğilimini açıkça göstermektedir.

Öte yandan, Bachtiyari hanedanı da anlaşmanın İran merkezi hükümeti tarafından onaylanmamasını kendi lehine bir pazarlık ve baskı aracı olarak kullanmak istemiş ve bazı değişiklikler yapma girişimlerinde bulunmuştur. Bu durum, yerel otoritelerin merkezi hükümet ile olan ilişkilerinde ve İngiliz şirketleriyle yürüttükleri müzakerelerde ne denli stratejik davrandıklarını göstermektedir. İran hükümeti sözleşmeyi resmen onaylamamış, ancak İngiltere, D'Arcy Şirketi'ni desteklemeye devam etmiş ve şirketin petrol arama ve çıkarma faaliyetlerini güvence altına almak için diplomatik ve gerektiğinde askeri müdahale seçeneklerini gündemde tutmuştur. Bu süreç, İran'da merkezi yönetim ile yerel hanedanlar arasındaki güç dengesi ve İngiliz etkisinin ülke içindeki yayılımını gözler önüne sermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda, sözleşme, İran petrol endüstrisinin uluslararası sermaye ile etkileşiminin ilk somut örneklerinden biri olarak tarihsel bir önem arz etmektedir.²⁶ Bu sözleşme, taraflar arasındaki belirgin güç dengesizliğini gözler önüne sermektedir. Bahtiyari Hanları'nın rolü büyük ölçüde toprak temini ve güvenliğin sağlanmasıyla sınırlı kalmış, anlaşmazlıkların çözüm mercii ise İngiliz konsolosluğu olmuştur. İran hükümetinin sürece dâhil edilmemesi, sözleşmenin ulusal çıkarlar açısından tartışmalı bir niteliğe sahip olduğunu ve ülkenin doğal kaynakları üzerindeki egemenliğini zayıflatan bir örnek oluşturduğunu göstermektedir.

²⁶ <https://psri.ir/?id=3q8cwdqm> ; قرارداد درباره انگلیس و ایران مکاتبات ; سیاسی های پز و هتس و مطالعات مؤسسه- داری و بختیار ی خوانین

1.2.2. Petrol Arazilerinin Satışı Meselesi

26 Mayıs 1908 tarihinde Neftun bölgesinde açılan ilk kuyudan ticari ölçekte petrol fışkırması, İran'ın güneybatısındaki Mescid-i Süleyman çevresinde bulunan zengin petrol rezervlerinin keşfedilmesine yol açmıştır. Bu keşif yalnızca ekonomik açıdan önemli bir gelişme olarak değerlendirilmemiş, aynı zamanda bölgedeki siyasi ve stratejik dengeleri kökten değiştiren bir dönüm noktası olarak görülmüştür. Petrolün özellikle 20. yüzyıl başında küresel enerji ve sanayi açısından kritik bir kaynak haline gelmesi, bu bölgedeki doğal zenginliklerin uluslararası aktörler tarafından dikkatle izlenmesine neden olmuştur.

Keşfin hemen ardından İngilizler, bölgedeki ekonomik etkinliklerini kurumsal bir zemine oturtmak amacıyla çeşitli şirketler kurmuştur. Bu çerçevede 13 Nisan 1909 tarihinde **Bahtiyari Petrol Şirketi**, bir gün sonra ise **İngiliz-İran Petrol Şirketi** faaliyete geçirilmiştir. Bu şirketlerin kuruluş amacı, hem petrol üretim faaliyetlerini düzenlemek hem de İngilizlerin bölgedeki ekonomik çıkarlarını güvence altına almaktır. Her iki şirket arasındaki işlemleri ve koordinasyonu düzenlemek için **“İlk İşletme Şirketi”** adıyla bir aracı kurum oluşturulmuştur. Görünüşte teknik ve idari bir işlev üstlenen bu yapı, aslında İngilizlerin bölgedeki ekonomik ve siyasi nüfuzlarını pekiştirmek ve kontrol altında tutmak amacıyla tasarlanmıştır. Bu süreç, petrolün sadece ekonomik bir kaynak değil, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası

politikaların şekillenmesinde belirleyici bir unsur olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

İngilizler, özellikle Huzistan'daki petrol sahalarının güvenliğini sağlamak ve İran'daki nüfuzlarını artırmak için **Bahtiyari hanlarının desteğine** ihtiyaç duyuyordu. Hanlar ise, hem Kaçar merkezi otoritesine hem de çevredeki rakip aşiretlere karşı güvenliklerini koruyabilmek için İngiltere'nin siyasi ve mali desteğine bel bağlamıştı. Bu karşılıklı çıkar ilişkisi, kısa sürede iki taraf arasında sıkı bir ittifaka dönüştü: İngilizler hanlara maaş ve maddi yardım sağlarken, hanlar İngilizlerin bölgesel politikalarının yerel uygulayıcıları hâline geldiler.

Ancak petrolün ticari ölçekte çıkarılmaya başlanmasıyla birlikte **toprak satışı, hisse paylaşımı ve güvenlik sorumluluğu** gibi konularda ciddi anlaşmazlıklar doğdu. 1905 tarihli sözleşme, petrol şirketine ihtiyaç duyduğu arazileri düşük bedellerle satın alma hakkı tanıyordu. Buna karşın Bahtiyari hanları, kendi topraklarının gerçek değerinin altında el değiştirmesine itiraz ederek yüksek fiyat talep ediyordu. İngiliz tarafı ise bu talepleri **Darcy imtiyazının üçüncü maddesine** dayanarak reddediyor, böylece arazileri düşük bedellerle ele geçiriyordu.

Bu durum, zamanla **İngiliz-İran Petrol Şirketi, Bahtiyari hanları ve İran merkezi hükümeti** arasında uzun süreli bir siyasi ve ekonomik gerilim yarattı. İngilizler bölgedeki petrol sahalarını güvence altına alırken, Bahtiyari liderleri hem kendi içlerinde

bölünmeye uğradı hem de merkezî yönetimle ilişkilerinde zayıfladı. Sonuçta petrol, bölgeye refahtan çok bağımlılık, rekabet ve dış müdahale getirdi; böylece İran'ın güneybatısında 20. yüzyıl boyunca sürecek olan petrol temelli güç mücadelesinin temelleri atılmış oldu.²⁷

1.2.3. 1905 Anlaşması Sonrası Bahtiyari Hanları ile İngilizler Arasındaki Anlaşmazlıklar

Petrolün keşfi, bölgede telefon hattı, rafineri ve boru hattı gibi altyapıya ihtiyaç doğurdu ve bu da hem merkezi hükümet hem de Bahtiyari hanları ile iş birliği gerektiriyordu. Aynı dönemde Alman ve Rus müdahaleleri İngilizleri endişelendirdi.²⁸ Özellikle Huzistan ve Bahtiyari bölgeleri 1907 Anlaşması ile “tarafsız bölge” ilan edildi ve İngiltere ile Rusya’nın ortak nüfuz alanı sayıldı. Böylece İran, iki nüfuz bölgesine imza attı.²⁹ 20.yüzyılın başlarında İran, iç siyasi çekişmeler ve yabancı müdahalelerle çalkantılı bir dönemden geçmekteydi. Meşrutiyet hareketiyle birlikte ülke, anayasal reformlar ve siyasi modernleşme arayışına yönelmişken, aynı dönemde **Rusya ve İngiltere**, İran üzerinde yüzyıllık nüfuz

²⁷ Gaffar Purbahthiyar, “a.g.m.”, s. 10-12.

²⁸ Muhammed Hasan Naderi, “*İngilistan, Neft ve Sulta (Mutale-yi Moredi Şirket-i Neft-i Bahtiyari)*” Çaharomin Konferans-i Olgu-yi İslami İrani-i Pişreft, Pişreft-i İran: Gozeşte, Hal, Ayende 30-31 Ordibeheşt 1394, s.11.

²⁹ Monika Gronke, İran Tarihi Yedinci Yüzyıldan Günümüze, (Çev: Remzi Avcı), Runik Kitap Yay. 2023, s. 99.

mücadelesini sürdürmekteydi. Bu güç rekabeti, nihayetinde 31 Ağustos 1907 tarihinde Moskova'da imzalanan **Anglo-Rus Anlaşması** ile bir çözüme kavuşturulmuş, ancak bu çözüm İran'ın siyasi egemenliği açısından ağır sonuçlar doğurmuştur.

Anlaşmanın temel amacı, **Rusya ve İngiltere arasındaki İran'daki nüfuz mücadelesini düzenlemektir**. Taraflar, İran'ı üç bölgeye ayırarak kendi etki alanlarını netleştirmiştir:

- **Kuzey İran:** Rusya'nın nüfuz alanı olarak belirlenmiş, özellikle Tahran'a giden kuzey bölgeleri ve Kafkasya sınırına yakın alanlar bu kapsama girmiştir.
- **Güney İran:** İngiltere'nin etkisi altına girmiş, Basra Körfezi çevresi ve stratejik ticaret yolları İngiliz nüfuzuna bırakılmıştır.
- **Orta ve merkezi İran:** Tarafsız bölge olarak kabul edilmiştir; bu alan hem Rusya hem de İngiltere açısından doğrudan müdahale edilmemesi gereken bir tampon bölge olmuştur.

Bu bölgesel paylaşım yalnızca İran'ı değil, **Afganistan'ın sınır bölgeleri ve Tebriz** gibi stratejik merkezleri de kapsamıştır.

Anlaşmanın öncülüğünü **Rus Dışişleri Bakanı İzvolski** yapmış ve İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi **Arthur Nicolson** sürece dahil edilmiştir. Anlaşma 31 Ağustos 1907'de Moskova'da resmîyet kazanmıştır. Bu diplomatik düzenleme, taraflar arasında kısa vadeli bir

istikrar sağlasa da, İran halkı ve yönetimi açısından büyük bir şok niteliği taşımıştır.

Anlaşmanın duyulmasının ardından Tahran'da halk arasında büyük bir protesto dalgası oluşmuş, hükümet ve meclis üyeleri, Rus ve İngiliz müdahalesine karşı güçlü tepkiler göstermeye çağrılmıştır. Bu durum, İran'da milliyetçi ve anayasal hareketlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda, anlaşma İran'ın **siyasi bağımsızlığına ciddi bir darbe** olarak değerlendirilmiş ve ilerleyen yıllarda İran siyasetinde yabancı müdahalesinin simgesi haline gelmiştir.

1907 Anglo-Rus Anlaşması, İran tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu anlaşma, hem İran'ın kendi iç siyasetine hem de bölgesel güç dengelerine doğrudan etki etmiş; ilerleyen yıllarda İngiltere ve Rusya'nın bölgesel çıkarlarının korunması adına İran'da siyasi ve ekonomik müdahalelere yol açmıştır. Ayrıca, İran'da milliyetçi hareketlerin ve bağımsızlık mücadelesinin temelini oluşturmuş, 20. yüzyıl İran siyasetinde dış müdahalenin yoğun biçimde hissedildiği bir dönem başlatmıştır.³⁰

İran, iki nüfuz bölgesine ayrılmıştı ve bu durum, bölgedeki hanların yabancı devletlerle ilişkilerini artırmasına yol açtı. 1901 civarında yapılan D'Arcy-Bahtiyari sözleşmesine göre, şirketlerden elde edilen gelirlerin %3'ü İlhanî ve İlbeyi ailelerinin çocukları

³⁰ Reza Niyazmend, *Reza Şah Ez Tavalod ta saltanat*, Tehran: Hekâyat Kalam-e Nowin, 1387. s. 105

arasında paylaştırılmalıydı. Ancak zamanla bazı aileler bu haktan mahrum kaldı ve bu durum iç çatlıklara yol açtı. Ayrıca sözleşmenin Farsça ve Latince metinleri arasında farklılıklar vardı; örneğin arazi devri Latince metinde bedelsiz olarak belirtilirken, Farsça metinde böyle bir ifade yer almıyordu.³¹

Diğer taraftan *Bahtiyari Hanları ile İngilizler Arasında Petrol Sahalarının Korunması Anlaşmazlığı* da devam ediyordu.

Petrol sahalarının korunması, Bahtiyari hanları ile D'Arcy Petrol Şirketi (daha sonra Anglo-Persian Oil Company) arasında süregelen bir çekişme konusuydu. 1905 tarihli D'Arcy - Bahtiyari sözleşmesine göre, petrol bölgelerindeki personel ve tesislerin güvenliğinden Bahtiyari hanları sorumluydu; karşılığında yılda 2.000 İngiliz lirası, petrol üretimi başladıktan sonra ek 1.000 lira alacaklardı. Hanlar, bu görev için Bahtiyari süvarilerinden bir birlik kurdular.

Ancak kısa süre sonra taraflar memnuniyetsizliklerini dile getirmeye başladı. Hanlar, ödemelerin geciktiğini ve ücretin düşük olduğunu savunurken; şirket, yapılan ödemeleri “haraç” olarak nitelendirdi. İngiliz yetkililer hanları “açgözlü” buluyordu. Şubat 1906'da Bahtiyari liderleri, Mamatin petrol sahasının korunmasını reddedip ödeneğin artırılmasını ve bir aşiret önderine yıllık 500 lira ek ödeme yapılmasını istediler. Aynı zamanda sözleşme şartlarının yeniden düzenlenmesini talep ettiler.

³¹ Muhammed Hasan Naderi, “a.g.m.”, s.11-12.

Bu dönemde Bahtiyari aşiretinin iki kolu —İlhanî ve Hacı İlhanî— arasındaki çekişme güvenliği zayıflattı. İngiliz Hindistan yönetimi, hanların Tahran elçiliği aracılığıyla imtiyaz koparmasını önlemek amacıyla petrol meselelerinin Ahvaz Konsolos Yardımcısı Lorimer'e devrini istedi. Lorimer, 1906–1907 yıllarında bölgeyi ziyaret ederek arabuluculuk yaptı. Sonuçta hanlar taleplerinden vazgeçti; yalnızca koruma ücreti 2.000'den 2.500 liraya çıkarıldı. Ödemeler artık İsfahan konsolosluğu aracılığıyla yapılacaktı.

Hanlar arasındaki rekabet yeniden alevlendi. İngilizler, **Hacı İlhanlı grubundan Şehâbü's-Saltane**'yi destekleyerek **Semsâmü's-Saltane**'nin yerine ilhan ilan edilmesini sağladılar (1907). Bu durum silahlı çatışmalara yol açtı; petrol bölgelerinde güvenlik yeniden tehlikeye girdi. Aynı yıl içinde eşkıya saldırıları ve İngiliz görevlilerine yönelik baskınlar arttı.

D'Arcy Şirketi'nin faaliyetleri durma noktasına gelince, İngiliz yönetimi **Hindistan'dan iki subay komutasında yirmi asker** gönderdi. Resmî gerekçe konsolosluğun korunmasıydı, fakat asıl amaç **petrol sahalarını güvence altına almaktı**. Bu durum Bahtiyari hanlarının hoşnutsuzluğuna rağmen işbirliği sürdü.³² Bu çerçevede 1907 yılında İngiliz askerî birliklerinin Güney İran'da konuşlandırılması, İngiliz petrol şirketinin bölgedeki faaliyetlerini daha istikrarlı ve

³² Gaffar Purbahiyar, "a.g.m.", s. 13-18.

güvenli koşullar altında yürütmesine imkân tanımıştır. İngiltere'nin bölgedeki ekonomik yatırımlarını askerî varlığıyla takviye etme yönündeki tercihinde, İran'ın zayıf merkezi otoritesinin yerel kabileleri denetim altında tutmakta yetersiz kalması belirleyici olmuştur. Merkezi idarenin bu zafiyeti, kabilelerin şirketlerden haraç talep etmelerine ve bölgedeki ticari faaliyetlerin sürekliliğini tehdit eden bir güvenlik açığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çerçevede İngiltere, bölgedeki sermayesinin korunmasını ve ekonomik çıkarlarının sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla Güney İran'daki askerî varlığını güçlendirme yoluna gitmiştir.³³

1908 yılında kurulan **İran-İngiliz Petrol Şirketi**, D'Arcy-Bahtiyari anlaşmasına dayalı olarak faaliyet göstermeye başlamış olmasına rağmen, anlaşmanın öngördüğü şekilde hanlara önemli bir pay vermemiştir. Şirketin hisselerinin yalnızca %3'ü hanlara tahsis edilmiş olup, başlangıçta hanlar bu durumun farkına varmamışlardır. Daha sonra paylarının eksik olduğunu fark eden hanlar, söz konusu duruma itiraz etmişlerdir. Ancak şirketin hisselerinin büyük bir kısmı, borç teminatı olarak bankalara devredilmiş ve bu durum İngilizler tarafından, hanların mali bağımlılığını artırmak ve bölge üzerindeki denetimi güçlendirmek amacıyla stratejik bir araç olarak kullanılmıştır.

³³ Şükrü S.Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniv. Siyasal Bil. Fak. Yay. Ankara 1979, s. 49.

1912 yılında **Mescid-i Süleyman-Abadan boru hattının tamamlanması**, İran'daki petrol bölgelerinin stratejik önemini artırmıştır. Bölgede Almanya ve Rusya'nın nüfuz kazanma girişimleri, İngilizler açısından ciddi bir güvenlik endişesi yaratmış ve bu durum, İngilizlerin bölgedeki askeri ve siyasi varlıklarını güçlendirme ihtiyacını doğurmuştur. Bu çerçevede, 1916 yılında **Bahtiyari gerilla birliklerinin kurulması** önerilmiş ve yerel güçlerin İngiliz çıkarlarını koruma amacıyla kullanılması gündeme gelmiştir.

Petrol, özellikle **İngiliz donanmasının yakıt ihtiyacını karşılaması açısından hayati öneme** sahipti; bu nedenle İngilizler, hem ekonomik hem de stratejik açıdan bölgedeki kaynakların kontrolünü sağlamayı öncelikli bir hedef olarak görmüşlerdir. Bu süreç, İngilizlerin İran'daki petrol kaynaklarını güvence altına alma çabalarının, yerel aktörlerle olan ilişkiler, mali düzenlemeler ve askeri stratejilerle birlikte yürütüldüğünü göstermektedir.³⁴ Birinci Dünya Savaşı, Britanya için bölgesel nüfuz alanlarını genişletme bakımından benzersiz bir fırsat sunmuş ve bu stratejik hedef, 1915 yılında Britanya ile Rusya arasında İstanbul'da yapılan gizli bir anlaşmayla somut bir biçimde hayata geçirilmiştir. Bu anlaşma, tarafların savaş sonrası güç dengelerini şekillendirme ve özellikle İran ile çevresindeki stratejik bölgelerde nüfuz sağlamaya yönelik planlarını yansıtmaktadır. 1917'de Rus Devrimi'nin patlak vermesi ve Bolşeviklerin İran'ın kuzeyinde güç kazanması,

³⁴ Muhammed Hasan Naderi, "a.g.m.", s.11-13.

Britanya açısından öngörülme-yen ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Bu gelişme, Britanya'nın Asya'daki nüfuzunu doğrudan sarsmıştır. Sonuç olarak, Britanya, kendi çıkarlarını koruyabilmek için İran'da güçlü bir merkezi yönetimin oluşumunu desteklemeye yönelmiş; yerel hânlarla, özellikle Bâhtiyârî liderleriyle işbirliği stratejisinin önemi azalmıştır. Kısa süre sonra Bâhtiyârî aşiretinin önde gelenleri, Rızâ Han karşısında teslim olmak zorunda kalmış ve petrol imtiyazları merkezi hükümetin kontrolüne geçmiştir.³⁵

1919'da boru hatlarının çeşitli kesimlerinde meydana gelen sabotaj ve kesintiler üzerine şirket, oluşan zararın sorumluluğunu doğrudan İran hükümetine yükledi. Bu olaylar, bölgede güvenliğin aşiret güçlerine bırakılmasının yarattığı kırılganlığı da açık biçimde ortaya koydu. Nihayet Rıza Han'ın yükselişiyle birlikte merkezi devlet otoritesinin güçlenmesi, petrol sahalarının korunmasına ilişkin politikayı köklü biçimde değiştirdi. Bu dönemde güvenlik tamamen devlet kontrolüne alındı ve petrol tesislerinin korunması görevi düzenli ordu birliklerine devredildi. Böylece uzun yıllar şirket tarafından istihdam edilen Bahtiyari muhafızlarının varlığı sona erdirildi ve bu grup tamamen tasfiye edildi.³⁶

³⁵ Nuruddin Nimeti, "*Munasebeti Nefti İngilisiha Ba Seran Hukumetran-i Bahtiyari (1905-1935), Jostarha-ye Siyasi-ye Muaser, Pejûheşgah-e Ulûm-e Ensani va Mutaleat-e Ferhengi*", Feslname-i İlmi, Sal 15, Şomare 2, Tabistan 1403, s. 136-137.

³⁶ Gaffar Purbahtiyar, "*a.g.m.*", s. 18-19.

Şirket ile Bahtiyari hanları arasındaki ilişkiler ise zaman içinde karşılıklı güvensizlik nedeniyle giderek bozuldu. Hanlar, şirketin kendilerini devre dışı bırakmayı ve ekonomik paylarını azaltmayı hedeflediğini düşünürken; şirket yöneticileri hanları disiplin eksikliği, keyfi uygulamalar ve sözleşmelere bağlı kalmamakla suçladı. Bu karşılıklı güvensizlik, hem yönetim hem de güvenlik alanlarında ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıkardı.

Rıza Şah dönemine gelindiğinde devletin merkezileşme politikaları kapsamında şirket, Bahtiyari hanlarına sağladığı geleneksel destekten tamamen çekildi. Hanların şirketteki hisseleri devlet tarafından devralındı ve bu yolla hükümet, uzun süredir tahsil edilemeyen vergi alacaklarını da garanti altına aldı. Böylece hem petrol bölgelerindeki aşiret nüfuzunun kırılması hem de devletin ekonomik kontrolünün güçlendirilmesi yönünde önemli bir adım atılmış oldu.³⁷

³⁷ Muhammed Hasan Naderi, *"a.g.m."*, s.13-14.

2. BÖLÜM

RIZA ŞAH'IN İNGİLİZ ETKİSİYLE İKTİDARA YÜKSELİŞİ VE AŞİRETLERE YÖNELİK POLİTİKALARI

2.1. Rıza Han'ın İngiliz Destekli Darbe İle Şah Olması / Darbeye Zemin Hazırlama

1921 Darbesi öncesinde İngiltere, İran'daki hükümet kurma sürecine, önceki dönemlerin aksine, doğrudan müdahale etmeyi tercih etti. Önceki hükümetlerde adaylar Şah'ın onayıyla belirlenirken, bu kez İngilizler darbe ve uygulayıcıları konusunda İranlı liderlerin ve Şah'ın müdahil olmasını istemediler. Norman, Ahmed Şah ile yaptığı görüşmelerde güçlü bir hükümet kurulması için onay almış olsa da, İngilizler Şah'ın kendi seçtikleri liderleri reddedebileceğini ve bunun bir krize yol açabileceğini öngörerek fiili bir durum yaratmayı planladılar. Bu strateji, 3 Mart 1921 Darbesi'ne darbe niteliği kazandırdı; aksi halde yeni hükümet yalnızca önceki yönetimler gibi dayatılmış bir yapı olarak görülecekti.

İran toplumu, Meşrutiyet Devrimi'nden 1921 Darbesi'ne kadar geçen dönemde 51 hükümet değişikliği, yönetim zafiyeti ve İngiltere ile Rusya'nın müdahaleleri nedeniyle derin bir istikrarsızlık yaşamıştı. Halk, özgürlüğün meyvelerini deneyimlemiş, ancak artık düzen, güvenlik ve kalkınma talep ediyordu; bu taleplerin karşılanmasını yabancı güçlerden değil, yerli liderlerden bekliyordu. Siyasi

elitler farklı tepkiler göstermekteydi: bazıları İngiltere'ye bağımlı kalırken, bazıları üçüncü güç arayışına girmişti; kuzeyde Mirza Küçük Han ve Şeyh Muhammed Hiyabani önderliğinde yerel hareketler ortaya çıkmıştı. Kademeli reform yanlıları ise toplumsal değişimi ölçülü biçimde savunuyordu. Bu farklı tepkiler, ülkenin bağımsızlığı veya bütünlüğü açısından doğrudan bir tehdit oluşturmuyordu.

İngiltere, İran'daki durumu krizleştirme stratejisi izledi: Sovyetler'in tehlikesi abartıldı, Şah Bankası ve diğer İngiliz kuruluşlarının ani kararlarıyla mali panik yaratıldı, toplumsal korku ve güvensizlik artırıldı. Bu süreç, Şah ve elitleri edilgen hâle getirerek darbenin kabulünü kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Sovyetler ise İran'da doğrudan bir devrim kurma niyetinde değildi; resmi politika, yerel demokratik hareketleri desteklemeyi öngörüyordu. İngiltere, bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda istismar ederek Sovyet tehdidini olduğundan büyük gösterdi.

Ahmed Şah, abartılan tehditler karşısında İran'ı terk etmeyi düşünmüş, ancak İngiliz diplomat Norman'ın müdahalesiyle başkentte kalmaya ikna edilmişti. Curzon'un yazışmaları, İngilizlerin halk ve elit üzerinde korku ve panik yaratma stratejisinin bilincinde olduklarını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, 3 Mart 1921 Darbesi, İngiltere'nin planlı kriz yaratma ve psikolojik manipülasyon stratejisiyle gerçekleşmiş ve yalnızca dayatılmış bir

hükümetten öte, gerçek bir darbe niteliği kazanmıştır.³⁸

2.1.1. 1921 Darbe Liderlerinin Belirlenmesi

İngilizler, 1919 anlaşması sürecinde İran'da darbe planlamasına paralel olarak, gizlice liderleri belirlemeye başladılar. Diplomatik gözlemler, mevcut hükümet kadrosunun İngiltere'nin hedeflerini gerçekleştirmede yetersiz olduğunu gösteriyordu. Bu nedenle, İngilizler ülke yönetiminde, mevcut oligarşi dışından ve etkili olabilecek kişiler üzerinden hareket etmeyi tercih ettiler.

Bu süreçte, Kazak subayı **Rıza Han Mirpenc** askeri bir aktör olarak, **Seyyid Ziyaeddin Tabatabai** ise siyasi lider olarak seçildi. Seyyid Ziya, Şiraz'da doğmuş, genç yaşta gazeteciliğe başlamış, Meşrutiyet hareketini desteklemiş ve çeşitli gazetelerde eleştirel yayınlar yapmış bir figürdü. İngilizlerle yakın ilişkisi, radikal ama güvenilir kişiliği, onu darbenin siyasi lideri olarak uygun kılıyordu. Zargende Komitesi aracılığıyla, İngilizlerin İran'daki siyasî ağıyla bağlantılıydı ve darbe planlamasında kilit rol oynadı.³⁹

Rıza Han ise genç yaşta askerî bir kariyere başlamış ve 15 yaşında Kazak Birliği'ne katılmıştır. Bu erken dönem askerî tecrübesi, onun hem liderlik kapasitesini hem de

³⁸ Seyyid Mustafa Takavi, "*Te'mil-i Der Kudta-yi 1299*" Tarih-i Muasır-i İran, Zımistan 1383, Şomara 32, (Safha Ez 5 ta 44), s. 3-8.

³⁹ Seyyid Mustafa Takavi, "*a.g.m.*", s. 9-14.

disiplin ve yetkinlik düzeyini geliştirmiştir. Kazak Birliği'ndeki görevleri sırasında gösterdiği askerî yeterlilik ve stratejik beceriler, ileride İran'ın siyasi sahnesinde etkili bir aktör olmasının temellerini atmıştır. Bu bağlamda, Rıza Han'ın askerî kariyeri yalnızca bireysel yeteneklerin bir göstergesi değil, aynı zamanda bölgesel güç dengeleri ve yabancı müdahaleler açısından da önemli bir referans noktasıdır.

İngilizler, özellikle Rus subaylarının etkisi altındaki Kazak Tümeni üzerinde kontrol sağlamak amacıyla Rıza Han üzerinde gözlem ve hazırlık süreci yürütmüştür. Bu dönemde İngiliz casus ağı ve bölgesel stratejik aktörler, Rıza Han'ın cesaret, ketumiyet ve kararlılık gibi kişisel niteliklerini dikkatle değerlendirmiştir. İngiliz kaynakları ve dönemin diplomatik yazışmaları, bu hazırlık sürecinin yalnızca askeri değil, aynı zamanda siyasi bir zemin oluşturma amacını taşıdığını göstermektedir.

1917 yılında Albay Clerje'nin görevden alınması sırasında Rıza Han'ın rolü daha çok uygulayıcı düzeyde kalmıştır. Pehlevî rejimi tarih anlatısında bu olay, "ilk darbe" olarak sunulsa da, tarihsel belgeler ve dönemin askerî raporları, bu iddianın abartılı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Pehlevî tarih yazımının kendi meşruiyetini güçlendirmek amacıyla bazı olayları ideolojik bir çerçevede yeniden kurguladığını göstermektedir.

Rıza Han'ın iktidara yükseliş sürecinde İngiliz bağlantıları ve hazırlık faaliyetleri, onun siyasi

hamlelerini mümkün kılmıştır. Erdeşirçi ve diğer İngiliz yanlısı aktörler, Rıza Han'ı önceden tanımış ve onun özelliklerini stratejik bir avantaj olarak değerlendirmiştir. Bu hazırlık süreci, sadece askeri bir hareket değil, aynı zamanda diplomatik ve politik bir stratejiyi de içermektedir.

Sivil alanda, Seyyid Ziya'nın rolü dikkat çekicidir. İngilizler tarafından aranan bir sivil lider ve siyasi rehber konumundaki Seyyid Ziya, darbeyi yönlendirme ve örgütleme süreçlerinde etkili olmuştur. Bu durum, Rıza Han'ın yükselişinin yalnızca askerî bir başarı değil, aynı zamanda sivil ve diplomatik destekle pekişmiş bir süreç olduğunu göstermektedir. Rıza Han'ın iktidara yükselişi, kişisel yetkinliklerin yanı sıra yabancı müdahaleler, stratejik hazırlık ve yerel aktörlerin iş birliği ile şekillenmiştir. Rıza Han'ın yükselişinin çok katmanlı ve planlı bir süreç olduğu söylenebilir.⁴⁰

2.1.2. 1921 Darbe Operasyonunun Planlaması ve Uygulanışı

Seyyid Ziyaeddin ve Rıza Han darbenin uygulayıcıları olarak belirlendikten sonra, İngiliz yetkililer darbenin siyasi ve askerî kanadını eşgüdümle yürütmeyi planladı. 1921 yılının sonbaharında, kuzey harekâtından başarısız dönen Kazak birlikleri Kazvin

⁴⁰ Seyyid Mustafa Takavi, "a.g.m.", s.15-20.

yakınlarındaki Ak Baba köyüne yerleşmişti. Sepahdar hükümeti askerlerin maaşlarını ödeyemiyordu.

Seyyid Ziyaeddin, İngiliz elçiliği ile Sepahdar hükümeti ve Şahbank arasında bağlantıyı sağlayan kişi olarak, darbenin siyasi kanadını yönetmekle görevlendirilmişti. Askerlerin güvenini kazanmak ve Rıza Han'la yakın ilişki kurmak amacıyla, uzun süredir ödenmeyen Kazak maaşları onun aracılığıyla ulaştırıldı. Ocak 1921'de Seyyid Ziyaeddin, Kazvin'e giderek Kazak komutanlarla görüşmeler yaptı ve Rıza Han'la tanıştı.⁴¹ Ziyaeddin Tabatabai Hemadan bölük komutanı Tuğgeneral Rıza Han ile işbirliği yaparak darbe hazırlıklarını başlattı. 14 Şubat 1921'de, Rıza Han komutasındaki yaklaşık 1400 kişilik Kazak kuvveti, piyade birlikleri ve topraklarla Kazvin'den Tahran'a hareket etti. Dönemin hükümdarı Ahmet Şah'ın geri dönme talimatları, İngiliz elçiliğinin müdahalesi nedeniyle dikkate alınmadı.

21 Şubat'ta Seyyid Ziyaeddin, Binbaşı Mesud Han ile birlikte Kazvin'de Rıza Han ile görüşerek, İngiliz elçiliğinin verdiği talimatlar çerçevesinde bir anlaşma imzaladı ve Rıza Han'a önemli bir miktar para verdi. 22 Şubat'ta Kazak kuvvetleri Tahran'a girerek şehirde kontrolü sağladı; "hükmediyorum" bildirisi dağıtıldı. Bu süreç sonunda Seyyid Ziyaeddin başbakan, Rıza Han ise Kazak tümeni komutanı olarak görev aldı.⁴²

⁴¹ Seyyid Mustafa Takavi, "a.g.m.", s. 23.

⁴² Anuşirvan Halatberi, *Mahbusiyyin Müttefikin Der İran (1324-1322)*, Ahura, Tehran 1385, s. 24-25.

Kazak birliğinin Tahran'a hareketinden beş gün önce, Seyyid Ziyaeddin, Binbaşı Mesud Han ile birlikte, Rad gazetesinin üyelerinin fark etmediği şekilde gizlice Kazvin'e giderek bir miktar para dağıttılar. Bu yolculuk ve paranın dağıtımı sırasında, Kazakların Seyyid Ziya'ya ilgisi arttırılırken, darbenin uygulanması için gerekli görüşmeler de gerçekleştiriliyordu.

Seyyid Ziyaeddin'in Kazak birliğiyle ilişkilendirilmesine eş zamanlı olarak İngiliz General Ironside, İran'daki durumu inceleyip İngiltere'nin çıkarlarının yalnızca bir darbe ile güvence altına alınabileceğini düşündü. Ironside, notlarında İran hükümetinin başına güçlü bir lider getirilmesi gerektiğini belirtiyor. Bu amaçla, Rıza Han ya doğrudan Erdişirçi aracılığıyla ya da Esmays vasıtasıyla kendisine tanıtıldı. 2 Kasım 1920 tarihli notlarında şöyle yazıyordu: *"Rıza Han, Tebriz (Hamedan) tugayının komutanı, yeni tanıştığım biri olarak kesinlikle en yetenekli İranlı subaylardan biridir. Esmays, Kazvin'deki subaylar arasında bu adamın en yetenekli olduğunu ve fiilen Kazak Tümeni'nin gerçek komutanı olduğunu söylüyor."*

Ironside, Rıza Han'ı geçici olarak Kazak alayının komutanı yapmaya karar verdi. Esmays, birliğin idari ve mali işlerini yürütürken, Rıza Han birliği yeniden düzenleyip eğitmekle meşgul olacaktı. Böylece Kazak birliği fiilen Rıza Han'ın kontrolüne geçti.

Ironside gözlemlerine ilişkin kapsamlı bir rapor hazırladı; telgrafla göndermek yerine bunu bizzat

General Haldane ile görüşmek üzere Bağdat'a götürdü. Tahran'a döndükten sonra ilk kez Ahmed Şah ile görüştü ve Şah Bankası başkanıyla temaslarda bulundu. 14 Ocak 1921'de Kazvin'deki Kazak Birliği'ni ziyaret etti. Esmays, Rıza Han'ın Kazak teşkilatını tüm beklentileri karşılayacak şekilde organize ettiğini bildirdi. Ironside notlarında şöyle yazıyordu:

*"Bugün İran Kazak Birliği'ni denetledim; askerlerin morali Esmays'in özeni sayesinde yüksek, maaşlar düzenli, giysiler temiz ve yatakhaneler rahat. Kazak Tümeni komutanı Sardar Homayun zayıf ve etkisiz, ancak tümenin asıl gücü Tümgeneral Rıza Han'dır. Albay Esmays, Rıza Han'ın iyi komuta ettiğini ve Homayun'un gereksiz olduğunu söylüyor. Benim görüşüm, İranlı askerleri boş yere Kazvin'de tutmak yerine yollarını Tahran'a açmaktır. İran'da kurulacak bir askeri diktatörlük sorunlarımızı çözecek ve İngilizlerin ülkeden çekilmesini kolaylaştıracaktır."*⁴³

Sardar Homayun'un görevden alınmasıyla Kazakların tam yetkisi fiilen Rıza Han'ın eline geçti. Artık Rıza Han, Kazak kuvvetleri içindeki konumu ve Ironside'in desteğiyle görevle ilgili son görüşmeleri yapmaya hazırdı. Ironside ile Rıza Han arasındaki üçüncü görüşme 31 Ocak 1921'de, Kazvin'deki Grand Hotel'de gerçekleşti. Ironside notlarında sadece şunu belirtti:

"Rıza Han, bir an önce bir işe koyulmak için çok acele ediyor ve Kazvin'de boş ve atıl durumda kalmasından

⁴³Seyyid Mustafa Takavi, "a.g.m.", s. 24-25.

büyük bir rahatsızlık duyuyor.” İkili arasındaki son görüşme 12 Şubat 1921’de yapıldı. Ironside şöyle kaydediyordu: “Rıza Han ile görüştüm ve onu kesin olarak Kazak birliklerinin komutanlığına atadım. Ona, kendi denetimimden onu serbest bırakmak istediğimi ve artık bundan böyle gerekli düzenleme ve hazırlıkları Esmays ile birlikte yapması gerektiğini açıkladım... Esmays’in de katılımıyla Rıza ile uzun bir görüşme yaptım. Ondan yazılı bir taahhüt almayı düşünüyordum... Bununla birlikte ona iki şart ileri sürdüm.

1. Sakın arkamızdan hançerlemeye kalkmasın; çünkü öyle bir durumda onu yok ederiz.

2. ‘Şah hiçbir şekilde tahttan indirilmemelidir.’

Rıza her iki şartını da gülümseyerek kabul etti, ben elini sıktım ve Esmays’e, onun yavaş yavaş ilerlemesine izin vermesini söyledim.” 16 Şubat 1921’de, Rıza Han komutasındaki Kazak birliklerinin Tahran’a hareketinden dört gün önce, Ironside Tahran’a gidip Norman ile görüştü ve darbe operasyonu için hazırlıkları kesinleştirdi. Ayrıca Ahmed Şah ile de görüştü ve Şah, ona İran’da üstün hizmetler için verilen en yüksek madalya olan Aslan ve Güneş nişanını takdim etti. Ironside, Şah’tan Rıza Han’ı resmen Kazak birliklerinin komutanlığına atamasını istedi; Şah sessiz kaldı. 17 Şubat’ta Bağdat’a dönerek İran’ı bir daha ziyaret etmedi ve ülkeyi terk ederken

şunları söyledi: “*Bu ülkede halkı yönetebilecek bir adam gördüm; o da Rıza Han’dır.*”⁴⁴

Darbenin gerçekleştiği günlerde Ahmed Şah'ın tutumundan anlaşıldığı üzere, Ironside ve İngiliz Büyükelçiliği, darbenin ayrıntılarını kendisine bildirmemiş olsalar da olacakları genel hatlarıyla aktarmış ve Şah'ın saltanatının devamından emin olmasını sağlamışlardı. Ironside'ın Norman'ı Rıza Han ile görüşmeleri hakkında bilgilendirdiği ve darbe günü üzerine konuştukları, Norman'ın da Ironside'ı Tahran'daki diplomatik faaliyetlerden haberdar ettiği belgelerle desteklenmektedir. Her iki diplomatın, günlük olarak Londra'ya rapor verdikleri düşünüldüğünde, bu görüşmelerin ayrıntılarını bildirmemiş olmaları olası görünmemektedir. Dolayısıyla, İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgelerinde darbeye dair herhangi bir dokümanın bulunmaması, belgelerin hiç var olmadığı anlamına gelmemekte; aksine, belgelerin gizli tutulmasının İngiltere çıkarlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Ironside'ın ifadeleri, İngiltere'nin darbeyi önceden bildiğini ve müdahalede bulunduğunu göstermektedir. İngilizlerin asıl yatırım yaptığı kişi Rıza Han olup, Seyyid Ziyaeddin'in görevi ülkenin genel durumu ve Rıza Han'ın eksikliklerini telafi etmek olarak belirlenmişti. Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin, muhtemelen İngilizlerin rehberliğinde, kamuoyunu etkileyecek bazı önemli kişileri kendi taraflarına

⁴⁴ Seyyid Mustafa Takavi, “*a.g.m.*”, s. 25-27.

çekmeye çalışmışlardır. Melik üş-Şuara Bahar'ın aktardığına göre, Rıza Han, İran'ın Bolşevikleşmesinden duyduğu endişeyi dile getirerek işbirliği teklifinde bulunmuş, Seyyid Ziyaeddin ise Kazak birliklerinin Tahran'a girişini takip ederek stratejik planlama yapmıştır.

Darbenin hazırlıkları sırasında Ahmed Şah, başkentin düzenini sağlamak için Kazvin'den 500 kişilik Kazak birliği gönderilmesini onaylamıştır. Ancak Rıza Han, bu talebi manipüle ederek 2000 kişilik bir birlikle Tahran'a yönelmiş ve telgraf ve iletişim kanallarını kontrol altına alarak Şah'ın emirlerini yerine getirmemiştir. Sonuç olarak, Ahmed Şah, darbenin gerçekleştiği günlerde olup bitenler konusunda tam olarak haberdar olmamış ve girişimler darbenin lehine sonuçlanmıştır.⁴⁵

21 Şubat 1921 darbesi, Rıza Han'ın kendi inisiyatifıyla gerçekleştirdiği bir hareket değil, İngilizlerin hazırlık, malzeme ve koordinasyonu sayesinde başarılı olmuş bir operasyondur. Darbe öncesinde Rıza Han, siyasi veya sosyal bir tabana sahip olmayan ve tanınmamış bir kişiydi; Kazak birliği, jandarma ve polis üzerinde hiçbir bağı bulunmuyordu. İngiliz büyükelçiliği, parayı ve teçhizatı sağlayarak darbenin gerçekleşmesini desteklemiş, şehirdeki güvenlik birimleriyle koordinasyonu sağlamıştır.

21 Şubat sabahı Kazak birliği Mehrâbâd'a doğru ilerlemiş, polis ve jandarma engellemesi olmadan

⁴⁵ Seyyid Mustafa Takavi, "*a.g.m.*", s. 28-30.

şehre girmiş ve bakanlıklar ile askeri merkezleri kontrol altına almıştır. ⁴⁶ Darbenin ardından Seyyid Ziyaeddin başbakan, Rıza Han ise Ordu Komutanı olarak atanmıştır

Seyyid Ziyaeddin'in başbakanlığında Binbaşı Mesud Han savaş bakanı olarak atandı; ancak Rıza Han, genç ve deneyimsiz bir bakanın bu görevde bulunmasına razı olmadı. Bu çekişme, Seyyid Ziyaeddin'in Rıza Han'ı savaş bakanlığına, Mesud Han'ı ise devlet bakanlığına atamasıyla sonuçlandı. Seyyid Ziyaeddin, başbakanlık görevini yalnızca 100 gün sürdürebildi ve sürgüne gönderildi. Kavvaml-Saltane bu makamı devralırken, Rıza Han savaş bakanlığı görevini sürdürdü.

1921 yazında hükümet, ülke genelinde çeşitli isyanlarla karşı karşıya kaldı. Serdar Sipah, Albay Pesyan komutasındaki ayrılıkçı hareketi bastırmak üzere Horasan'a birlik gönderdi. Aynı dönemde Tuğgeneral Ahmet Han ve Tuğgeneral Muhammed Zekeriya, diğer isyanları başarıyla bastırdı. Rıza Han ise dönemin en önemli tehdidi olarak kabul edilen Cengel Hareketi'ni, Sovyetler Birliği'nin destek vermemesiyle etkisiz hâle getirdi. Bu askeri zaferler, Rıza Han'ın prestijini önemli ölçüde artırdı ve Kazak tümeni, jandarma ve merkez tugayının birleşmesiyle Serdar Sipah komutasında birleşik bir ordu oluşturuldu.

⁴⁶ Seyyid Mustafa Takavi, "a.g.m.", s. 34.

Ocak 1922'de Kavvamul-Saltane başbakanlıktan çekildi; kısa süreli hükümet değişikliklerinin ardından Serdar Sipah başbakan olarak göreve başladı. Bu dönemde Ahmet Şah Avrupa'ya seyahat ederken, Rıza Han siyasi kontrolünü güçlendirdi. Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesi, Rıza Han'ın zihninde cumhuriyet fikrini uyandırır da, Mart 1924'te Kum'da ulema ile yaptığı müzakereler sonucunda bu fikirden vazgeçti.

1924 sonbaharında Rıza Han, Huzistan'daki Şeyh Hazal hareketini bastırarak merkezi otoriteyi pekiştirdi ve meclisten başkomutanlık yetkisini aldı. Zorunlu askerlik hizmeti kanunu ile ordunun disiplinini sağlamlaştırdı; meclis ve bakan atamalarıyla siyasi kontrolünü güçlendirdi. Muhaliflerine karşı sert tedbirler aldı, meclisteki gensoru girişimlerini engelledi ve tüm bu süreç, Rıza Han'ın İran'daki siyasi ve askeri gücünü kalıcı hâle getirdi.⁴⁷

Tarihî belgeler, 1921 Darbesi'nin İran toplumunun doğal bir tercihi sonucu gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır. Rıza Han, önceden planlanmış bir figür olarak hareket etmemiş; Pehlevi dönemi tarih yazımının iddia ettiği gibi, toplum tarafından önceden beklenen bir lider olarak ortaya çıkmamıştır. Bu bağlamda, 1921 Darbesi yalnızca bir askeri müdahale olarak değil, aynı zamanda modern İran devletinin merkezi otoritesinin inşasına giden

⁴⁷ Anuşirvan Halatberi, *Mahbusiyyin Müttefikin Der İran (1324-1322)*, Ahura, Tehran 1385, s. 24-27.

sürecin başlangıcı olarak değerlendirilmelidir. Rıza Han'ın yükselişi, dönemin siyasetini şekillendiren siyasi zekâsı, askeri başarıları ve stratejik manevraları sayesinde mümkün olmuştur.

2.2. Rıza Şah Döneminde Aşiretlere Karşı Merkezîyetçi Politikalar

Rıza Han'ın iktidara yükselişi, İran'ın uzun süredir devam eden dağınık siyasal yapısını dönüştürmeyi hedefleyen kapsamlı ve kararlı bir devlet inşa programı çerçevesinde şekillenmiştir. Ülkenin farklı bölgelerinde etkili olan aşiretler, yerel liderlikler ve yarı özerk güç odakları, merkezî otoritenin sağlamlaşmasının önündeki temel engeller olarak görülmekteydi. Rıza Han, henüz siyasi kariyerinin başında bu çok parçalı yapının İran'ın bütünlüğünü tehdit ettiğini tespit etmiş ve güçlü, merkezileşmiş bir devlet aygıtı kurmayı temel siyasi hedefi haline getirmiştir.

Bu hedef doğrultusunda attığı ilk stratejik adım, silahlı kuvvetlerin yeniden düzenlenmesi olmuştur. Jandarmanın ordu bünyesine alınmasıyla iç güvenlik tek bir komuta altında toplandı; ordunun personel gücü, hareket kabiliyeti ve ülkenin çeşitli bölgelerine nüfuz etme kapasitesi önemli ölçüde artırıldı. Rıza Han için askeri modernleşme, yalnızca güvenlik kaygılarının giderilmesine yönelik bir araç değil, aynı zamanda devletin ülkenin tüm coğrafyasında otorite kurabilmesinin önkoşulu olarak tasarlanmıştı. Bu

dönüşümün geniş mali kaynaklar ve siyasi meşruiyet gerektirmesi, onu yerel isyanların bastırılması sürecinde elde ettiği başarıları stratejik bir meşruiyet zemini olarak kullanmaya yöneltti.

1921'de Gilan'da Küçük Han ve Çengelliler hareketinin, 1922'de ise Azerbaycan'da Hıyabani ve Lahuti önderliğindeki ayaklanmaların bastırılması, Rıza Han'ın ülke genelinde düzeni sağlama iradesini ve kapasitesini görünür kıldı. Bu askeri başarılar, hem kamuoyunda hem de uluslararası çevrelerde **Rıza Han'ı İran'da istikrarın olası mimarı** olarak öne çıkaran dönüm noktaları oldu. Böylece merkezî otorite, uzun yıllardan sonra ilk kez ülkenin geleceğine yön verebilecek bir güç olarak belirmeye başladı.⁴⁸

Rıza Han'ın kararlılığının en açık biçimde görüldüğü müdahaleler ise Bahtiyari aşireti ile Huzistan bölgesinin nüfuzlu lideri Şeyh Hazal'a yönelik operasyonlardı. Devlet birliklerinin Bahtiyari topraklarında saldırıya uğraması üzerine başlatılan harekât, aşiretin siyasal ve bölgesel nüfuzunu köklü biçimde zayıflatma fırsatına dönüştürüldü. Ordunun üstünlüğü, meclisin Bahtiyari liderlerine ağır tazminatlar uygulamasını kolaylaştırdı; aşirete mensup önde gelen isimler idari görevlerden uzaklaştırıldı, aşiret bölgesi iki idari birime ayrılarak bu birimlerin başına doğrudan Tahran'a bağlı valiler atandı. Böylece Bahtiyarilerin devlet üzerindeki etkisi

⁴⁸ Genere R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan günümüze*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Yay. İstanbul 2011, s. 206.

hem siyasal hem de coğrafi açıdan belirgin biçimde sınırlanmış oldu.

Bu sert tutum, petrol kaynakları üzerinde büyük bir kontrol gücüne sahip olan Şeyh Hazal'a da açık bir mesaj niteliğindeydi. Zira Bahtiyari aşiretinin kışlakları ülkenin en zengin petrol havzalarını barındırıyor, Abadan'daki rafineri tesisleri ve boru hattı güzergâhları ise büyük ölçüde Şeyh Hazal'ın nüfuz alanında bulunuyordu. Dolayısıyla yerel özerklik girişimleri yalnızca iç politik istikrarı değil, İran'ın ekonomik geleceğini ve dış ilişkilerdeki konumunu da doğrudan etkiliyordu. Rıza Han'ın merkezileşme politikası, aynı zamanda petrol bölgeleri üzerindeki devlet denetimini güçlendirme ve ulusal kaynakları merkezî otorite etrafında yeniden düzenleme stratejisinin bir parçasıydı.

Bu süreçte İngiltere'nin İran politikasındaki değişim de belirleyici bir rol oynadı. Britanya, daha önce Kaçar Hanedanı'nın yerine Bahtiyari aşireti temelli bir yönetim oluşturmayı değerlendirmişse de, aşiretin iç bölünmeleri ve İran'daki genel istikrarsızlık nedeniyle bu planı hayata geçirememişti. Rıza Han'ın yükselen gücü, askeri başarıları ve merkezi düzeni tesis etme konusundaki kararlılığı, İngiltere'nin gözünde onu İran'ın en güvenilir siyasal aktörü haline getirdi. Böylece Britanya, bölgesel çıkarlarını aşiret yapılanmalarına dayandırmak yerine güçlü bir merkezi hükümetle iş birliği yürütmenin daha tutarlı olduğuna karar verdi.

Aşiret özerkliğinin tasfiye edilmesiyle İran'ın geleneksel siyasal yapısı köklü biçimde dönüştü. Aşiret temelli otorite düzeninin çözülmesi, merkezî devletin hem siyasi hem de toplumsal alan üzerindeki etkinliğini arttırdı. Devlet kurumlarının yeniden örgütlenmesi, idari görevlerin profesyonelleştirilmesi ve yerel otoritenin sınırlandırılması, modern devlet anlayışının yerleşmesine zemin hazırladı.

Kaçar Hanedanı'nın çözülmekte olduğu bu dönemde hükümet, mali ve idari sorunların çözümü için yabancı uzmanlığa başvurma politikasını sürdürerek Amerikalı mali danışmanlara geniş yetkiler tanıdı. 1923'te eğitim ve sağlık alanlarında başlatılan reformlar ise devlet kapasitesinin yalnızca güvenlik ve yönetim alanında değil, toplumsal hizmetlerde de genişletilmek istendiğini göstermekteydi. Böylece Rıza Han dönemi, İran'da merkezî otoritenin kurumsallaştığı, modern devletin yapısal temellerinin atıldığı ve ülke yönetiminin yeni bir siyasal paradigmayla yeniden tanımlandığı bir tarihsel evre olarak şekillenmiştir.⁴⁹

Rıza Şah hükümetinin özelliklerini inceleyebilmek için öncelikle onun kişisel niteliklerini ve siyasal karakterini değerlendirmek gerekir. İran'ın modernleşme sürecinde Pehlevi devletinin temellerini atan lider olarak Rıza Şah'ın kişiliği, tavırları ve siyasal zihniyeti ülkenin dönüşümünde belirleyici olmuştur. Asker kökenli olması ya da başka bir deyişle bir subay

⁴⁹ Genere R. Garthwaite, *a.g.e.*, s. 206-207.

olarak yetişmiş bulunması, onun dünya görüşünü derinden biçimlendirmiştir. 1921 darbesi ile 1925 arasında yükselen siyasi kariyerinde düzen, otorite ve güvenlik kavramları merkezî bir yer tutmuş; 1920'ler ve 1930'larda ekonomik gelişmenin ancak güçlü bir devlet otoritesi ve ulusal sermaye sınıfının teşvikiyle mümkün olacağına inanmıştır.

Gençlik yıllarında tanık olduğu toplumsal çöküntü ve karmaşa, onun halk kitlelerine karşı genel bir güvensizlik duymasına yol açmıştır. Bu nedenle toplumu eğitmeye ve yönlendirilmeye muhtaç bir kitle olarak görmekte; iktidarını ise çoğu zaman baskıcı yöntemlerle muhafaza etmenin zorunlu olduğuna inanmaktaydı. İran'da yaşanan devrimci eğilimler ve dünyadaki sarsıcı siyasi gelişmeler özellikle Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen devrimler, Rıza Şah'ın zihniyetini önemli ölçüde etkilemiştir. Ona göre İran'da benzer bir toplumsal altüst oluşun yaşanması ülkeyi felakete sürükleyebilirdi.

1917 Rus Devrimi sonrasında İran'da beliren üç gelişme Rıza Şah'ın kaygılarını daha da artırdı:

1. Köylü hareketlerinin ve alt gelir gruplarındaki uyanışın güçlenmesi,
2. Eyaletlerdeki ayrılıkçı eğilimler ve aşiret isyanları,
3. Ülke genelinde süregelen kaos ortamı.

Bu unsurlar Rıza Şah'ın merkezî ve otoriter bir düzen kurmanın zorunlu olduğuna dair kanaatini pekiştirdi.

İngiltere ile ilişkiler ise ayrı bir hassasiyet alanıydı. İngiliz hükümeti, İran'daki ekonomik çıkarları ve güvenlik politikaları doğrultusunda istikrarlı bir yönetim arzuluyordu. Rıza Şah'ın iktidara yükselişi İngilizlerin dolaylı fakat etkili desteğiyle kolaylaşmış olsa da, Şah zamanla bağımsız bir lider profili çizerek İngiliz nüfuzunu sınırlamaya yöneldi. Bu durum Londra açısından hem gerekli hem de riskli bir işbirliği anlamı taşıyordu; zira Rıza Şah'ın sert mizacı ve öngörülemez tavırları kimi dönemlerde İngiliz diplomatlarında rahatsızlık uyandırıyordu.

Rıza Şah'ın en güçlü dayanağı, ülkenin iç güvenliğini sağlamak amacıyla yeniden yapılandığı orduydu. Silahlı kuvvetleri disiplinli bir hiyerarşi içerisinde modernize etmiş; aşiretleri kontrol altına alarak merkezî otoriteyi pekiştirmeye büyük önem vermiştir. Bu yaklaşım, onun nazarında İran'da çağdaş bir devlet aygıtı kurabilmenin temel koşuluydu.

İngiltere'nin sermayesinin İran'a yönelmeye başlamasıyla birlikte, İngiliz yönetimi Rıza Şah'ın rahat hareket edebileceği bir ortam yaratmayı amaçlamıştı. Ancak Şah'ın bağımsızlık arayışı ve sert yönetim tarzı Londra'da güvensizlik yaratmaya devam etti. Buna karşın, uzun süre savaşımlardan, kargaşadan ve dış baskılardan yorgun düşmüş İran halkı, düzen ve güvenlik beklentisiyle Rıza Şah'ın otoriter

politikalarına büyük ölçüde rıza gösterdi. Bu toplumsal ortam, Şah'ın devlet yönetimini güçlendirmesine ve güvenlikçi politikalarını daha kararlı bir biçimde uygulamasına zemin hazırladı.⁵⁰

Öte yandan Rıza Şah'ın yeni rejimi, yalnızca aşiretler ve toprak sahipleri arasında değil, aynı zamanda din adamları ve yeni kuşak aydınlar arasında da güçlü bir muhalefet yaratmıştır. Ancak bu kesimler arasında en yoğun baskıyı hissedenler, kuşkusuz geleneksel aşiret yapıları olmuştur. Merkezi hükümetin askeri gücü, tanklar, uçaklar ve makineli tüfeklerle donatılmış birlikler aracılığıyla aşiretlerin geleneksel liderlerini hedef alan sistematik bir tasfiye süreci başlatmıştır. Bu dönem, İran tarihinde askeri teknolojinin dengelerinin merkezi otorite lehine aşiretlerden kaydığı ilk dönem olarak dikkat çekmektedir.

Rıza Şah, aşiretlerin sadece geleneksel reislerini ve simgesel öğelerini ortadan kaldırmakla kalmamış; onları silahsızlandırmış, askere almış ve zorunlu yerleşik hayata adapte etmiştir. Kimi zaman, örnek köyler adı verilen modernleşme projeleri kapsamında köyler yeniden yapılandırılmıştır. Ancak bu köylerin çoğu, yıl boyunca tarımsal üretime elverişli değildi; dolayısıyla zorunlu yerleşik yaşam, aşiretler için önemli ekonomik ve sosyal sıkıntılar yaratmıştır.

⁵⁰ Muhammed Ali Homayoun Katouzian, *Dovlet ve Came'e der İran İnkıraz-e Kaçar va İstikrar-e Pehlevi*, Tercüme: Hasan Afşar, Chap-e avval 1379, shomare-ye nashr 497, Chap-e panjom 1389, Tahran, s. 405-407.

Saltanatı süresince, merkezi otoriteye karşı direnen aşiret reisleri ya bastırılmış ya da tasfiye edilmiştir.

Bahtiyariler örneğinde olduğu gibi, Rıza Şah aşiretlerin liderlerini stratejik olarak etkisiz hâle getirmiştir. Kaşkai lideri İlhan ve Arap lider Şeyh Hazal ev hapsine alınmış; Kürt lider Simko ise ülkeye dönmek üzere kandırıldıktan sonra öldürülmüştür. 1925-1927 yılları arasında savaş Bakanlığı ve Arabistan Valiliği gibi kritik pozisyonlara güvenilir isimler atanmış, 1927-1929 döneminde ise artık askerî desteğe gerek kalmadığında bu isimler görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu süreç, aşiretlerin silahsızlandırılması ve toprak ile petrol gelirlerinin merkezi hükümete devredilmesiyle pekiştirilmiştir.

Serdar Esat da dahil olmak üzere birçok aşiret lideri hapse atılmış; bazıları hapisteyken ölmüş, beşi ise idam edilmiştir. Diğer liderler ise petrol hisselerini devlete, değerli köylerini ise yerel elitlere devretmeye zorlanmıştır. 1934'te Arabistan'dan İran'a sızdığı iddia edilen ve aşiretleri kışkırtmayı amaçlayan söylentiler üzerine, Bahtiyarilerin önde gelen yedi hanı tasfiye edilmiştir.

Dinî otoritelerle ilişkiler, uzun süre yüzeye çıkmayan bir çatışma dinamiği göstermiştir. 1935'te bu gerilim belirginleşmiş ve Rıza Şah, otoritesini göstermek amacıyla bir dizi tartışmalı icraat gerçekleştirmiştir. Bu uygulamalar, hem dini otoritelerle hem de yerel elitlerle olan krizleri derinleştirmiştir.

İngilizler ise petrol bölgesinin kontrolünü ellerinde bulunduran Bahtiyarilerden çekilmiş ve bölgeyi Rıza Şah'ın insafına bırakmıştır. Bu gelişme, İngilizlerin artık merkezi hükümetle çalışmayı tercih ettiğini göstermekte ve Rıza Şah'ın aşiretleri sistematik olarak tasfiye etme sürecini kolaylaştırmıştır.

Rıza Şah dönemi, İran'da askeri teknolojinin merkezi otoritenin lehine aşiretlerden merkezi hükümete kaydığı ve modernleşme politikalarının sistematik biçimde hayata geçirildiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Geleneksel aşiret yapıları kırılmış, merkezi otorite güçlenmiş ve modernleşme süreci devlet kontrolünde yürütülmüştür.⁵¹

Rıza Şah'ın İran'daki en büyük başarılarından biri, genellikle ülkenin modernleşmesi ve merkezi otoritenin güçlendirilmesi bağlamında değerlendirilen **“ulusal bir ordu” kurmak** olarak görülmektedir. 1930 yılında Lahart tarafından hazırlanmış bir raporda, halk arasındaki görüşler, Rıza Şah'ın mevcut rejiminin en temel başarılarından birinin az çok ulusal nitelik taşıyan bir ordu kurmak, onu donatmak, eğitmek ve iç güvenliği sağlamak amacıyla kullanmak olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak bu güç, yalnızca ulusal savunma ve modernleşme amacıyla değil, aynı zamanda **aşiretlerin mevcut politikalarını denetlemek ve merkezi otoriteyi güçlendirmek** için de kullanılmıştır. Rıza Şah'ın

⁵¹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (Çeviren: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011, s. 122-123.

politikaları, kırsal bölgelerde yaşayan aşiretlerin yerleşim düzenlerini ve tarımsal yapılarını büyük ölçüde değiştirmiştir. Aşiretler, çoğunlukla kendi geleneksel otoritelerinin sürdüğü alanlardan uzaklaştırılmış ve merkezi hükümetin kontrolü altına alınmıştır. Bu uygulama tartışmalı olsa da, ordunun desteğiyle Rıza Şah, krallığını sağlam temeller üzerine inşa edebilmiştir.

Timurtaş(Reza Şah döneminde “Saray Bakanı / Köşk Bakanı (*Minister of the Royal Court*)” olarak görev yapmıştır), Rıza Şah'ın ordunun güçlendirilmesine yaklaşımını değerlendirirken, onun **orduya yalnızca askeri bir güç olarak değil, aynı zamanda modernleşme ve devletin hâkimiyetini sağlama aracı olarak baktığını** belirtir. Eleştirmenler ise, devlet bütçesinin büyük bir kısmının orduya ayrılmasını ve bunun mali yükünü tartışmışlardır. Vergi artışları ve mali kaynakların yoğun şekilde askeri harcamalara yönlendirilmesi, özellikle kırsal halk üzerinde ciddi ekonomik baskılar yaratmıştır. Hart(Charles C. Hart, 1930–1933 yılları arasında İran’a (*o dönem “Persia”*) ABD'nin bakanı (minister) olarak görev yapmıştır.)⁵², İngilizlerin İran'daki politikalarını

⁵² Charles C. Hart, 1930–1933 yılları arasında ABD'nin İran büyükelçisi olarak görev yapmış bir diplomattır. Hart, İran'daki siyasi ve ekonomik yapıyı yakından gözlemlemiş ve bu gözlemlerini ABD Dışişleri Bakanlığı'na raporlar hâlinde iletmıştır. Bu raporlar, Rıza Şah dönemi İran'ının modernleşme çabalarını, ordu reformlarını ve yabancı etkilerini anlamak açısından önemlidir. Hart'a göre ordu, yalnızca bir güç aracı olmanın ötesinde, ülkenin servetini toplamak, vergileri düzenli bir biçimde almak ve ekonomik disiplini sağlamak için de kullanılmıştır. Hart, aynı zamanda İngiltere'nin İran üzerindeki etkisini de gözlemlemiş,

gerekçelendirirken, onların Rıza Şah'ı desteklediğini ve İngiliz ticaret bankaları aracılığıyla İran'daki etkilerini sürdürdüklerini ifade eder. Hart'a göre ordu, yalnızca bir güç aracı değil, aynı zamanda **ülkenin servetini toplamak, vergileri düzenli bir biçimde almak ve ekonomik disiplini sağlamak için de kullanılmıştır**. Ancak, bu sistemin mali yükü ağır olmuştur; "Orduyu muhafaza etmek için vergilerde artış büyük bir mali yük gerektiriyordu."

Amerikan Koleji yöneticisi Dr. Siveil, 1932 yılında mezuniyet töreninde yaptığı konuşmada, Rıza Şah'ın politikalarını daha iyi anlamak için bazı tüccarların gözetimi ve gözlemlerine değinmiştir. Beş yıl öncesine kadar İran'da merkezi bir otorite bulunmadığını ve ülkenin dağınık bir yapıya sahip olduğunu vurgulayan Dr. Siveil, şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Şimdi modern bir çağdayız; İran Şahlığı'nın güçlü bir yönetimi vardır. Şah'ın birleşik bir devlet kurma gücü, merkezi otoritenin etkinliği ve devletin modernleşme kapasitesi, Fars halkı arasında birliği pekiştirmiştir."

İngilizlerin Rıza Şah'ı desteklediğini ve ülkedeki ekonomik nüfuzlarını bankalar aracılığıyla sürdürdüklerini raporlarında dile getirmiştir.

Bu raporlar, aynı zamanda Rıza Şah'ın iktidarını güçlendirmek için uyguladığı politikaların ekonomik ve toplumsal sonuçlarını da ortaya koyar. Dolayısıyla Hart'ın diplomatik gözlemleri, hem tarihçiler hem de ekonomi ve siyaset araştırmacıları için önemli bir kaynak niteliğindedir. **Bkz:** Muhammed Kuli Mehd, *Rıza Şah Ve Britanya Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yi Amrika*, (Tercüme. Mustafa Emiri), Müesse-i Mütalaat Ve Pejohişha-yi Siyasi, Behar, Tehran 1389, s.81-82.

Özetle, Rıza Şah'ın aşiretler karşısındaki politikası, **merkezi otoritenin güçlendirilmesi ve ulusal birliğin sağlanması** üzerine inşa edilmiştir. Bu politika, kısa vadede aşiretlerin yerel özerkliğini sınırlamış ve mali yükler yaratmış olsa da, uzun vadede **modern bir İran devleti inşa etmenin temel taşlarını oluşturmuştur**. Ordunun, yalnızca askeri bir güç değil, aynı zamanda modernleşmenin ve devlet otoritesinin bir aracı olarak kullanılması, Rıza Şah'ın yönetim anlayışının en karakteristik özelliklerinden biridir.⁵³

2.3. Rıza Şah İktidara Gelirken Bahtiyari Aşireti'nin Konumu ve Dönüşümü

Rıza Şah iktidara geldiğinde Bahtiyari aşireti, İran'daki diğer aşiret ve göçebe topluluklardan oldukça farklı ve ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Ülkenin en güçlü aşireti sayılan Bahtiyariler, Huzistan'daki petrol imtiyazlarına ortak olmaları ve geniş tarım arazilerini kontrol etmeleri sayesinde dikkate değer bir ekonomik güç oluşturmuşlardı. Meşrutiyet Devrimi'ne aktif katılımları ise onlara İran kamuoyu nezdinde önemli bir toplumsal meşruiyet kazandırmış; bu çerçevede Bahtiyarilerin Meşrutiyet Hareketi'ndeki rolleri dikkate alındığında İran'ın en "medenî" aşireti olarak görülmeleri şaşırtıcı değildir. Aşiretin Meşrutiyet'e katılımının en dikkat çekici sonuçlarından biri, önderlerinin ülkenin farklı eyalet

⁵³ Muhammed Kuli Mecd, *Rıza Şah Ve Britanya Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yi Amrika*, (Tercüme. Mustafa Emiri), Müesse-i Mütalaat Ve Pejohişha-yi Siyasi, Behar, Tehran 1389, s.80-82.

ve şehirlerinde devlet kademelerine ve valilik görevlerine getirilerek siyasal nüfuzlarını genişletmeleridir.

I. Dünya Savaşı yıllarında Bahtiyari bölgesini ziyaret eden Alman subayı Niedermayer, aşiretin etkinliğini şu sözlerle vurgular: “Bahtiyariler, İran’ın merkezî bölgelerinde hâkimiyet kurmuş bir aşirettir. ‘Vatan’ kavramını yazlık ve kışlık otlaklarından ayırabilen, bu iki unsuru eşdeğer görmeyen tek aşiret oldukları söylenebilir. Meşrutiyet mücadelesinden bu yana Kermanshah’tan Kirman’a kadar İran’ın iç kesimlerinde birçok idarî görevi üstlenmişlerdir. Bu görevlerdeki cesaretleri, disiplinleri ve yönetsel becerileri tartışılmazdır. Liderleri ise İran kabile reisleri arasında en eğitimli ve yetkin kişiler arasında gösterilir.”

21 Şubat 1921 Darbesi’ne Bahtiyarilerin nasıl tepki verdiği tam olarak bilinmemekle birlikte, Rıza Şah’ın konumunu sağlamlaştırmasının ardından aşiret önderlerinin onunla dostane ilişkiler kurma eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır. Taç giyme töreninde Bâhtiyârîlerin kendilerine ait yirmi bin tümenlik vergi gelirini Şah’a hediye etmeleri bu yaklaşımın sembolik bir göstergesidir. Bu jest ilişkileri güçlendirmiş; aşiret ileri gelenlerinden bazıları önemli devlet görevlerine atanmıştır. Harbiye Bakanlığı ve Horasan Valiliği görevlerini üstlenen Cafer Kulî Han (3. Sardar Es’ad)

bunun çarpıcı bir örneğidir.⁵⁴ Kaçar döneminde siyasal yapı içinde büyük öneme sahip hanlık kurumu, bu dönemde yerini giderek askerî-bürokratik elitlere bıraktı.

Bahtiyari aşireti ise örgütlü toplumsal yapısı ve askerî kapasitesi nedeniyle yeniden kritik bir aktör konumuna yükseldi. Bahtiyari liderleri Huzistan'daki petrol imtiyazlarından pay aldılar; geniş topraklara sahip olarak önemli bir ekonomik güç kazandılar. Bu durum, Rıza Şah'ın Arap, Lor, Beluç ve Kaşkay bölgelerinde merkezî otoriteyi tesis etmek amacıyla Bahtiyari askerî desteğine duyduğu ihtiyaçla yakından ilişkiliydi. Bu nedenle Horasan valiliği ve Savaş Bakanlığı gibi stratejik görevler Caferkuli Han Serdar Esad gibi Bahtiyari elitlerine verildi. Ancak aşiret ile merkezi yönetim arasındaki iş birliği kısa sürede sona erdi.

Rıza Şah'ın ulus-devlet inşa projesinin temelinde merkezîleştirme ve Fars-merkezci bir kimlik siyaseti bulunuyordu. Bu politika yalnızca hukuk ve düzenin aşiret bölgelerine taşınmasını değil, aynı zamanda kabile yaşam biçiminin kültürel ve toplumsal temellerinin tasfiyesini hedefliyordu. John Foran'ın verileri, 1900'de yaklaşık 2,5 milyon olan göçebe nüfusun 1932'de 1 milyona düşmesiyle bu dönüşümün demografik sonuçlarını çarpıcı biçimde ortaya

⁵⁴ Sasan Tahmasbi & Muhammed Rüstemi, "*Şoreş-e Bahtiyari-ha dar sal-i 1308 Ş*". (Şoreş-i Ali-Mardan Han-i Bahtiyari), Bist-o-Yekom Sal, Dovvom Şomare (Tabe 1390 / 2011 s. 42.), s. 3-4.

koymaktadır. Uygulanan merkezleştirme politikaları; askerî karakolların kurulması, sürekli silahsızlandırma operasyonları, zorunlu askerlik, han otoritelerinin zayıflatılması, göç yollarının sınırlandırılması ve Bahtiyari bölgesinin iskânı kolaylaştıracak şekilde idarî olarak bölünmesi gibi adımlardan oluşuyordu. Bu kapsamda Çaharmahal ve Bahtiyari genelinde yedi bölgede toplam 142 yeni yerleşim birimi (2.901 hane) kuruldu.

1927-1930 yılları arasında devlet, Bahtiyarilerin askerî açıdan artık vazgeçilmez olmadığını düşünerek aşiret yapısını bölmeye yöneldi. İlhanî ve Hacı İlhanî aileleri arasındaki rekabet bilinçli biçimde derinleştirildi; Çahar-Lang kolunun devletçe desteklenmesi, 1929'da Heft-Lang kolunun isyanına yol açtı. İsyanın bastırılmasının ardından Heft-Lang kolu silahsızlandırıldı, bazı alt kollar zorunlu iskâna tabi tutuldu, geniş topraklar yerel tüccarlara satılmak zorunda bırakıldı ve petrol hisselerine el kondu. Serdar Esad, Emir Ceng ve Serdar Muhteşem gibi önde gelen liderler hapsedildi.

1929'da Ali Merdan Han önderliğindeki Çahar-Lang isyanının da bastırılmasıyla bölgede askerî yönetim kuruldu; 1931'de aşiret unvanları resmen kaldırıldı ancak alt düzey örgütlenmeler varlığını sürdürdü. Bu politikalar Bahtiyari mülkiyet elitlerinin siyasal etkisini belirgin biçimde azaltmakla birlikte, aşiretin hiyerarşik ve mirasçı toplumsal yapısını tamamen ortadan kaldırmadı. Bunun temel nedeni, Rıza Şah döneminde kapsamlı bir arazi reformunun

uygulanmamış olması ve mülkiyet ilişkilerinin kökten dönüşmemesiydi. Nitekim Rıza Şah'ın tahttan indirilmesinin ardından zorla yerleşik hayata geçirilen birçok Bahtiyari ailesinin evlerini yıkarak yeniden göçebe yaşama dönmesi, aşiret yapısının toplumsal direncini açık biçimde göstermektedir.⁵⁵

Öte yandan aşiretin alt düzey kimi liderleri, Rıza Şah'ın ilk saltanat yılı içinde patlak veren Şeyh Huz'al isyanına katılmıştır. Ancak üst düzey Bâhtiyârî önderlerinin Şah'la iş birliği içinde olması, Rıza Şah'ın tüm aşirete karşı olumsuz bir tutum takınmasını engellemiştir.

Yeni Şah'ın iktidarını pekiştirmek için Bâhtiyârî desteğine ihtiyaç duyması da bu iş birliğini her iki taraf açısından stratejik kılmıştır.

Bahtiyârîler, Huzistan, Fars, Beluçistan, Luristan ve Kohgiluye-Buyer Ahmed bölgelerindeki askerî operasyonlarda devlet kuvvetleriyle birlikte hareket etmişlerdir. Ancak bu iş birliği uzun ömürlü olmamış; kısa süre sonra aşiretin önemli bir kısmı yeniden merkezi hükümete karşı isyan etmiştir. Her ne kadar Bahtiyari aşireti, Meşrutiyet sonrası dönemde kayda değer bir siyasi konum elde etmiş ve liderleri ülke

⁵⁵ Necef Mehdipur, Feridun Ekberzade, Lena Abdulhani, ve Hamid Muhakkıknıya, "*Berresiye Muteğayirha-i Tayinkonende Der Nekş Aferini-i Nohbegani Siyasi Bahtiyari Ez Meşrutiyet Ta İnkılâbî İslâmî*," *Feslname-i İlmî-i Rehyâft-i İnkılâb-i İslâmî*, Sal. 4, no. 53, (Zımetan 1399 : safha. 243—284), s. 275-276.

siyasetinde önemli roller üstlenmiş olsa da, halkın geniş kesiminde ekonomik ve sosyal memnuniyetsizlik devam etmekteydi.

Kaçarlar dönemi sonlarına gelindiğinde, Bahtiyari halkının yaşam koşulları genel olarak olumsuz bir seyir izliyordu. İngiliz gezgin Isabella Bishop, Nâsirüddin Şah döneminin sonlarına doğru (1890 civarı) Bahtiyari bölgesini ziyaret etmiş ve gözlemlerini, daha önce bölgeyi gezen Layard (1840 civarı) ve Baron Dubed'in (1841 civarı) aktarımlarıyla karşılaştırmıştır. Bishop, Bahtiyarilerin evlerini ve misafir ağırlama biçimlerini “oldukça yoksulca” olarak tanımlamış; halkın büyük bir çoğunluğunun yalnızca temel gıda maddeleriyle geçimini sağladığını belirtmiştir. Önceki gezginlerin övgüyle bahsettiği cömertlik ve misafirperverlik artık büyük ölçüde kaybolmuş, halk ise sürekli geçmişin refah günlerinden söz etmektedir. Atalarının sahip olduğu asil atlar, verimli mera ve otlaklar, bol yağ ve süt ürünleri ile kadınların özgürce mücevher kullanımı, geçmişin idealize edilen simgeleri olarak hatırlanmaktadır.

Bishop'a göre, bu olumsuz durumun temel nedenlerinden biri, İran yöneticilerinin halkın üretim kaynaklarını yoğun biçimde vergilendirmesi ve ekonomik olarak baskı altında tutmasıdır; bu durum, halkın “son tahlıl tanelerine kadar” elinden alınmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, siyasi kazanımlarına rağmen Bahtiyari aşiretinin halk tabanında ekonomik sıkıntı ve sosyal memnuniyetsizlik, yaygın bir hoşnutsuzluğun ve potansiyel isyan zeminlerinin

oluşmasına katkı sağlamıştır. Bahtiyari aşiretinin yaşadığı olumsuz durum, hem ülke genelindeki yaygın yoksulluktan hem de aşiretin siyasal yapısındaki dönüşümlerden kaynaklanıyordu.

Aşiretin gücünü büyük ölçüde Hüseyin Kulî Han İlhanî'ye borçlu olan halefleri, onun reformlarını sürdüremedi. Güçlü bir liderin yokluğu, küçük hanlar ve yerel yöneticilerin halkın malını yağmalamasına zemin hazırladı. Meşrutiyet Devrimi'nden sonra bu durum daha da kötüleşti; çünkü Tahran'ın fethinden sonra, küçük hanların yolsuzluklarını engelleyebilecek büyük hanlar bölgeyi terk ederek siyasi mevkilere yöneldi.

Kaçar döneminin sonlarına doğru vergi yükü de ciddi biçimde arttı. Büyük hanlar arazilerin ve sürülerin büyük kısmına sahip oldukları hâlde vergi ödemekten kaçınırken, asıl yük yoksullaşan halkın omuzlarına bindi. Bu dönemde, büyük Bahtiyari hanları, yerel hanları tasfiye ederek tüm bölgede nüfuzlarını artırmaya çalıştı.

Örneğin, Lurdegan bölgesindeki Canki, Felard ve Hanemirza nahiyelerinde, yerel hanlar Hüseyin Kulî Han İlhanî ve haleflerinin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmış ve bu durum halk ile hanlar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı.

1929 yılında, bu nahiyelerin hanları görevden alınmış, karar büyük tepki toplamıştı. Canki yaylası halkı, durumu Rıza Şah'a yazdıkları mektupla protesto

etmiş, hem zulme uğradıklarını hem de vergi yüklerinin haksız şekilde kendilerine yüklendiğini belirtmişti. Mektupta, halkın Şah'ın adaletinden başka çarelerinin olmadığı vurgulanıyor ve haklarının korunması talep ediliyordu. Bu mektup, Canki halkının Bahtiyari büyük hanlarının yönetiminden memnun olmadığını ve ya hanlarının yönetiminin yeniden tesis edilmesini ya da vergilerini doğrudan devlet dairelerine ödeyebilme hakkını talep ettiklerini göstermektedir.⁵⁶ Bahtiyârî halkının büyük hanların doğrudan egemenliğinden duyduğu memnuniyetsizliği açıkça ortaya koymaktadır. Halk, ya han yönetiminin yeniden ihya edilmesini ya da vergilerini doğrudan devlet dairelerine teslim etmeyi talep ediyordu.

Bu çağrılara hanlar yeterince yanıt vermeyince itirazlar devam etmiş ve Ali Merdan Han önderliğinde geniş çaplı bir isyan için uygun zemin oluşmuştur. Ali Merdan Han'ın ilk hedefi, Heftelengler tarafından gasp edilmiş Çaharleng haklarını geri almaktır. Kendisi büyük Bahtiyârî hanlarıyla akrabalık bağına sahip olmasına rağmen hem kendi durumundan hem de Çaharlenglerin durumundan memnun değildi.

İsyanın önderleri, tüm Bahtiyârî aşiretlerinin desteğini kazanmak amacıyla bazı talepler de belirlemişlerdir. Bunlar arasında askerlik hizmetinden muafiyet ve yakın zamanda Dehkord'da kurulmuş Tapu ve Kadastro İdaresi'nin kaldırılması yer almaktadır. Tapu ve Kadastro İdaresi'nin lağvedilmesi

⁵⁶Sasan Tahmasbi & Muhammed Rüstemi, *a.g.m.* s. 5-6.

talebi tüm halkın ortak arzusu değil, özellikle Tahran'da yaşayan ve devlet kademelerinde görev yapan bazı hanların kaybettikleri mülklerini geri alma isteğine dayanıyordu. Sosyal ve askeri etkenler de isyanın çıkmasında rol oynamıştır. Silahsızlandırma ve göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi planları henüz uygulanmamış olmasına rağmen endişe yaratıyordu. Askeri karakolların kurulması ise, özerk yaşamaya alışmış Bahtiyariler için tahammül edilemez bir durumdu.

28 Haziran 1929 tarihli bu mektupta, isyan önderleri, Caferkuli Han'ın nesillerine uzun yıllar hizmet ettiklerini ancak hiçbir şekilde karşılık alamadıklarını belirtmişlerdir. Mektup, Bahtiyârî aşiretlerinin namusunun ve mülklerinin tehdit altında olduğunu vurgulamakta ve tüm aşiretleri harekete geçmeye çağırmaktadır. Babadi-ı Âli Enver, Babaahmedi, Mencuzi, Huseynvend ve Baversad boylarının ileri gelenleri tarafından mühürlenmiş mektup, isyanın örgütlenmiş ve geniş çaplı olduğunu göstermektedir.⁵⁷

2.4. Rıza Şah Döneminde Bahtiyari Aşiret Reisleri ve Silahsızlandırılması

Birinci Pehlevi Devleti'nin iktidara gelmesinden önce, Bahtiyari aşireti siyasi ve askeri güç bakımından önemli bir rol oynuyordu. Özellikle Meşrutiyet Devrimi

⁵⁷ Sasan Tahmasbi & Muhammed Rüstemi, *a.g.m.* s. 6-8.

sonrası ülke yönetiminde etkili olan aşiret, Rıza Şah'ın iktidara gelmesine ve modern ordunun kurulmasına kadar etkisini sürdürdü.

Rıza Şah, Pehlevi Hanedanı'nı kurduktan sonra Bahtiyari aşiretine karşı sert bir tutum sergiledi. Özellikle savaş bakanı olarak, aşiretin askeri gücünü ve bağımsız hareket yeteneğini sınırlamayı hedefledi. Bu durum, Bahtiyari coğrafyasının petrol kaynaklarına yakınlığı nedeniyle daha da önem kazandı. Öte yandan, aşiret liderleri, petrol sahalarını ve Kervan Yolu gibi stratejik güzergâhları korumak zorundaydı; bu nedenle güçlü bir askeri varlıklarını sürdürmek istiyorlardı. Geçmişte İngiltere ve Almanya'dan temin ettikleri silahlarla Bahtiyari birlikleri donatılmıştı ve refahtan çok güvenlik onlar için öncelikliydi.

Rıza Şah, aşiretin askeri tehdit oluşturmasını engellemek amacıyla silahsızlandırma politikasını uygulamaya koydu. Bu süreç 1922-23 yıllarında Tahran ve İsfahan'daki Bahtiyari hanlarının silahlarını teslim etmeye zorlanmasıyla başladı. Başlangıçta bazı hanlar, devletin silahsızlandırmadan sonra mülklerine el koyma ihtimali nedeniyle sürece şüpheyile yaklaştı. Bazıları ise İngiltere'nin arabuluculuğunu talep etti; fakat İngiltere bu talebi reddetti.

1929'daki Şelil Olayı ve Bahtiyari isyanı, aşiretin silahsızlandırılmasına karşı gösterdiği tepkilerin doruk noktası oldu. Devlet ordusu ve Bahtiyari birlikleri arasında yaşanan çatışmalar sonunda,

isyancılar yenildi ve liderler Tahran'a getirildi.⁵⁸ Silahsızlandırma süreci sonunda, sadece Bahtiyari aşiretinden 14.000 tüfek, hafif makineli silahlar ve önemli miktarda mühimmat toplandı. Bu uygulama, özellikle Haft Lang ve Çehar Leng aşiretlerinde başarıyla tamamlanırken, Bevir Ahmed ve Lorestan'da hedeflere ulaşamadı.

Silahsızlandırma, Rıza Şah'ın aşiretleri zorunlu iskân ve yerleşik hayata geçirme planına zemin hazırladı. Ancak bu süreç, köprü ve yolların korunması gibi bazı güvenlik boşlukları da yarattı. Bazı eski silahlar ve mühimmat yeniden Bahtiyari hanlarının emrine verildi.

Birinci Pehlevi döneminde, Bahtiyari aşiretinin siyasi ve sosyal yapısı köklü bir değişim geçirdi. Hanlar eski otoritelerini kaybetti; aşirete dayalı yaşam tarzı ve ekonomik sistem büyük ölçüde dönüştü. Önceki sistemde, hanlar kabile birliği ve askeri güç sayesinde bölgedeki en etkin güç konumundaydı. Göçebe ve hayvancılığa dayalı yaşam tarzı, geniş otlak ve mera arayışını gerektiriyor; bu da güvenlik sorunlarını kritik hâle getiriyordu. Hanlar, askeri güçleriyle rakip aşiretleri uzak tutarak Bahtiyari topraklarında ve zaman zaman İran genelinde üstünlük sağlıyorlardı.⁵⁹

⁵⁸ Hudabahş Kurban Deştaki, *"Siyaset-i Pehlevi-yi Evvel Der Taz'if-e Eyalet Ba Tekiyye Ber Eyl-e Bahtiyari"*, Faslname-i Ekhtesas-i Motale'at-e Farhangi / Sal-e Evvel / Şomare-i Sevvom / Ordibeheşt 1395, s. 2-4.

⁵⁹ Hudabahş Kurban Deştaki, *"a.g.m"*, s. 4-5.

2.5. Bahtiyari Aşiretinde Siyasi Gücün Rıza Şah Dönemi Öncesi ve Sonrası

Pehlevi hanedanının iktidara gelmesine kadar Bahtiyari aşiretinde siyasi güç hiyerarşik bir yapıya dayanıyordu. En üstte, merkezi hükümet tarafından atanan İlhan (İl beyi) bulunur, ona devlet onayıyla belirlenen İl Beygi yardımcı olurdu. Aşiretin büyük kolları, İlhan'ın görevlendirdiği kelanterler tarafından temsil edilir, her alt kolun başında kethüdalar görev yapardı. En alt düzeydeki aksakallar, toplumsal uzlaşmayı ve yerel uyumsuzlukların çözümünü sağlardı.

Yöneticilerin başlıca görevleri şunlardı:

- Düzeni ve güvenliği sağlamak, vergi toplamak ve askerî destek vermek,
- Sınırları korumak ve iç isyanları bastırmak,
- Göçleri düzenlemek ve topluluk savunmasını organize etmek,
- Adaletin ve barışın sürdürülmesini sağlamak.

1925'te Pehlevi hanedanının kurulmasıyla geleneksel aşiret düzeni köklü biçimde değişti. Hanlar şehirlerde yaşamaya zorlandı; kelanterler daha fazla yetki kazandı ve kethüdalık, toplumsal bir görev olmaktan çıkıp devletin atadığı bürokratik bir pozisyona dönüştü. Bu yeni yöneticiler genellikle varlıklı toprak sahipleri arasından seçiliyor ve halk

üzerindeki denetimlerini ekonomik ve sosyal baskıyla pekiştiriyordu.

Rıza Şah'ın uyguladığı politikalar aşireti dönüştürdü:

- **Kültürel ve sosyal dönüşüm:** Modern eğitim yaygınlaştırıldı, geleneksel yaşam biçimleri zayıflatıldı.
- **Aşiret sisteminin tasfiyesi:** Hanlar görevden alındı; bazıları idam edildi veya sürgüne gönderildi.
- **Zorunlu yerleşiklik ve silahsızlandırma:** Aşiret yolları kapatıldı, ordu bölgeye yerleştirildi, yerel liderlerin yetkileri kaldırıldı.
- **Kimlik baskısı:** Geleneksel kıyafet ve sakal gibi semboller yasaklandı, Bahtiyari kimliği modernleşme adı altında bastırıldı.
- **İdari bölünme:** Bahtiyari toprakları farklı eyaletlere dağıtıldı; bu, aşiret bütünlüğünü bozdu.

Bu süreçte kelanterler ve kethüdalar devletin yerel temsilcileri hâline geldi, hanların yetkilerini devralarak halk üzerinde ekonomik ve sosyal baskı kurdular. Aşiret hiyerarşisinin çözülmesi, yerel istikrarsızlık ve toplumsal çözülmeyi beraberinde getirdi.

Bahtiyari hanlarının iç çekişmeleri ve halktan kopuk yönetimleri, Pehlevi devletinin müdahalesini kolaylaştırdı. Devlet, İlhanî ve Hacı İlhanî kolları

arasındaki rekabeti körükleyerek aşiretin birliğini zayıflattı. 1930'lardan itibaren hanlık ve ilbeylik unvanları tamamen kaldırıldı; aşiret yönetimi doğrudan ordu denetimine geçti ve topraklar kamulaştırılarak hanların ekonomik gücü kırıldı.

Pehlevi yönetiminin merkezileşme politikaları Bahtiyari aşiretinin yüzyıllardır süregelen siyasal ve toplumsal yapısını ortadan kaldırdı. Hanlar ve geleneksel liderler tasfiye edilirken, yerel idare devlet denetimine geçti. Bu dönüşüm, yalnızca siyasal otoritenin değil, aynı zamanda toplumsal dayanışma ağlarının ve kültürel kimliğin de çözülmesine yol açtı.⁶⁰

2.6. Rıza Şah ve İran Aşiretlerinin Zorunlu İskânı

İran'daki aşiretler ve göçebeler yüzyıllar boyunca göçebe bir yaşam sürdü; her yıl yaylak ve kışlak bölgeleri arasında hareket eder, çadırlarını kurar ve hayvanlarını otlatırlardı. Bazı aşiretler zamanla gönüllü olarak yerleşik hayata geçti, köy ve şehirlere yerleşti. Ancak diğerleri göçebe yaşamı bırakmak istemiyor ve dağlık bölgelerde merkezi devletin denetiminden uzak kalıyordu.

Rıza Şah, göçebe yaşamın aşiret liderlerinin gücünü pekiştirdiğini ve merkezi devlet otoritesini engellediğini fark etti. Ona göre göçebelik, ülkenin geri

⁶⁰ Hudabahş Kurban Deşteki, "a.g.m" s. 5-10.

kalmışlığının ve gelenekçiliğinin sembolüydü. Bu nedenle, aşiretleri yerleşik hayata geçirmek, devletin kontrolünü sağlamak için en etkili yoldu.

İktidara geldikten sonra Rıza Şah, aşiret sorununu çözmek için askerî ve güvenlikçi yöntemler uyguladı. Zorunlu iskân, silahsızlandırma, zorunlu askerlik ve toprakların kamulaştırılması başlıca yöntemlerdi. Ancak bu süreçte aşiretlere ev, yiyecek veya yaşam desteği sağlanmadı; göçebeler kendi köylerini kurmak ve ev inşa etmek zorunda bırakıldı.

Bu uygulama, sadece aşiretleri değil, ülke ekonomisini de olumsuz etkiledi; halkın temel ihtiyaçları büyük ölçüde göçebe aşiretler tarafından karşılanıyordu. Zorla iskân edilen aşiretler başlangıçta dirense de Rıza Şah'ın 1941'de düşmesinin ardından eski göçebe hayatlarına geri döndüler.

Rıza Şah'ın iskân politikası modernleşme veya kalkınma amacı taşıyor; merkezi otoriteyi güçlendirme ve aşiret liderlerinin etkisini kırma üzerine kuruluydu. Hazırlıksız ve zorlayıcı uygulamalar, hem toplumsal hem ekonomik açıdan ciddi sorunlar yaratmıştır.⁶¹

⁶¹ Gaffar Purbahtiyar, *“Reza Şah va Tarh-e Eskin-e İcbari-ye Aşayer-e Bahtiyari (Pajuheshi Mottabé bar Asnad)”*, Maskuye, vol. 2, no. 8, pp. 33–56, 1387. s. 3-6.

3. BÖLÜM

RIZA ŞAH DÖNEMİNDE BAHTİYARI AŞİRETİNE MÜDAHALE VE DİRENİŞ

3.1. Bahtiyari Aşiretinin İskân Süreci

Bahtiyari Aşireti, İran tarihindeki en güçlü ve etkili topluluklardan biri olarak, özellikle iskân politikalarından en fazla etkilenen gruplardan olmuştur. Bu aşiret, siyasi ve askerî rolleri nedeniyle devletin gözünde hem önemli hem de potansiyel bir tehdit unsuru olarak görülmüştür. Bahtiyari Hanları'nın, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda İngiltere tarafından istikrarlı biçimde desteklendiği ve bu ilişkinin, İngiltere'nin bölgedeki nüfuzunu koruma stratejisinin önemli bir parçasını oluşturduğu görülmektedir. Bu çerçevede İngiltere, merkezi devlet otoritesini zayıflatmak istediği dönemlerde Bahtiyari aşiretlerini bir baskı ve denge unsuru olarak kullanmış; böylece hem yerel güç dengelerini kendi lehine yönlendirmiş hem de İran'daki siyasi istikrarsızlığı kontrol edilebilir bir araç hâline getirmiştir.⁶² Özellikle **Rıza Şah dönemi** boyunca, devlet Bahtiyari'leri yerleşik hayata geçirmeye çalışmış; böylece aşiretin özerkliğini sınırlamayı ve gücünü azaltmayı hedeflemiştir. Bu çabalar, göçebe yaşam tarzını sürdürmenin hem toplumsal hem de siyasal bir sorun olarak değerlendirildiği bir dönemde gerçekleştirilmiştir.

⁶² Ali Kaya, Bahtiyar Aşiret Tarihi, Kategori Yay. İstanbul 2017, s. 28.

Uzun yıllar boyunca Bahtiyari'ler, **Huzistan'daki kışlık bölgeler ile Çehar Mahal'deki yaylalar** arasında göç ederek hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bahar geldiğinde kışlaklarından ayrılır, sonbaharda tekrar kışlaklara dönerlerdi. Bu göçebe yaşam biçimi, Bahtiyari toplumu için sadece ekonomik bir gereklilik değil, aynı zamanda *kültürel bir kimlik unsuru* olmuştur; aile bağları, sosyal hiyerarşi ve topluluk içi ritüeller göç ve hayvan sürüsü çevresinde şekillenmiştir.

Zamanla aşiret içinde yerleşik hayata geçiş yönünde bazı girişimler başlamıştır. Özellikle **Muhammed Taki Han dönemi** boyunca, Fereydan ve Ramhürmüz bölgelerinde köyler kurulmuş ve göçebe hayat süren bazı oymaklar yerleşik hayata geçirilmiştir. Ancak bu girişimler, hem yerel direniş hem de idari engeller nedeniyle sınırlı kalmıştır. Muhammed Taki Han, yerleşim sürecini bizzat denetlemiş ve bazı grupların köylere yerleşmesini sağlamış olsa da, kendisi göçebe yaşamı tamamen bırakmamıştır.

Hüseyin Kuli Han döneminde de benzer bir tablo gözlemlenmiştir; yerleşik yapılar inşa edilmiş olsa da, çoğunluk hâlâ çadırlarda yaşamaya devam etmiştir. Meşrutiyet sonrası aşiret liderlerinin şehirlerde görev almaları, göçebe yaşamın liderler nezdindeki önemini azaltmış; küçük liderler ise yönetimi sürdürmekle birlikte göçebe yaşamla sınırlı ilgilenmişlerdir.

Buna rağmen, Bahtiyari'ler göçebe yaşam tarzını tamamen terk etmemiştir. Her yıl bahar ve sonbaharda, hayvan sürüleriyle kışlık ve yayla bölgeleri arasında göç etmeye devam etmişlerdir. Ancak bu göç, eskisi kadar güçlü bir ritüel ve topluluk otoritesiyle gerçekleştirilmemiş, yaşam tarzı zamanla modernleşmenin ve devlet müdahalesinin etkisiyle kısmen dönüşmüştür. Böylece göçebe kimlik, tamamen kaybolmamış, ama değişime uğramış bir biçimde varlığını sürdürmüştür.⁶³

3.1.1. Rıza Şah ve Bahtiyari Aşiretlerinin Yerleşime Zorlanması

Rıza Şah dönemi İran'ında, göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirme politikası, özellikle stratejik öneme sahip Bahtiyari aşireti üzerinde yoğunlaşmıştır. İran'ın güneyindeki en güçlü aşiretlerden biri olan Bahtiyariler, devletin ekonomik ve askerî kontrolünü sağlama açısından kritik bir rol oynamaktaydı. Bu amaç doğrultusunda uygulanan politikalar arasında **zorunlu iskân, mülklerin devlete veya özel mülklere devri, silahsızlandırma, asker toplama ve ağır vergi yükleri** yer almıştır.

1927'den itibaren başlatılan iskân planına göre göçebe aşiretler üç gruba ayrılmıştır:

⁶³ Gaffar Purbahiyar, "*Reza Şah va Tarh-e Eskin-e İcbari-ye Aşayer-e Bahtiyari (Pajuheshi Mottabé bar Asnad)*," Maskuye, vol. 2, no. 8, pp. 33-56, 1387. s. 6-10.

1. Tamamen göçebe olanlar,
2. Çadırlarda yaşayan ancak kendi ev ve merasına sahip olanlar,
3. Köy ve kasabalarda yaşayan, ancak yılın belirli dönemlerinde çadıra ihtiyaç duyan hayvancılar.

Her grup için yaşlılar ve aile reisleri, kendi mallarını kullanarak ev inşa etmeye ve tarımla uğraşmaya zorlanmıştır. Valiler ve eyalet yöneticileri ise aşiretleri araştırmak, saymak ve güvenilir liderlerden taahhüt almakla yükümlü kılınmıştır.

İskân uygulamaları 1933 yılında başlamış, 1934'te Bahtiyari aşiretlerini yerleştirecek memurlar için özel bir bütçe ayrılmıştır. 1934-1935 yıllarında Çaharmahal bölgesinde **142 köy ve 2901 aile** yerleştirilmiştir. Ancak süreç, baskıcı yöntemlerle yürütülmüştür: aşiret liderleri hapsedilmiş ve bazıları idam edilmiştir; siyah çadırların kullanımı yasaklanmış, izin almadan göç edenler ağır biçimde cezalandırılmıştır.⁶⁴ Rıza Şah'ın politikaları, aşiretlerin göçebe yaşamını sona erdirip merkezi otoritenin ekonomik ve askerî kontrolünü güçlendirmeyi amaçlamış, toplumsal ve ekonomik yapıda köklü değişiklikler yaratmıştır.

Bahar 1936'da binlerce Bahtiyari ailesinin Huzistan'a taşınması planlanmıştır. Ancak aşiret

⁶⁴ Gaffar Purbahiyar, "*Reza Şah va Tarh-e Eskin-e İcbari-ye Aşayer-e Bahtiyari (Pajuheshi Mottabé bar Asnad)*," Maskuye, vol. 2, no. 8, pp. 33-56, 1387. s. 10-14.

yönetimi, teknik ve lojistik imkânsızlıkları gerekçe göstererek çoğu ailenin taşınamayacağını bildirmiştir. Buna rağmen hükümet, zorla sevkiyatın yapılmasını emretmiş ve Eylül 1936'da bazı aileler baskı ile taşınmıştır.

Bahtiyari Aşiretlerinin Yerleşim Süreci;

- Toprakların bölünmesi: Yerleşim süreci yavaş ilerlediği için Bahtiyari toprakları iki bölgeye ayrıldı; sıcak bölgeler Huzistan,
- soğuk bölgeler İsfahan yönetimine bağlandı. Bu sayede aşiretin yönetimi parçalanmış ve kontrol daha kolay hâle gelmiştir.

1937'de Heftlang ve Çaharlang kolları zorunlu iskâna tabi tutuldu. Ancak aşiretler göçebeliliği bırakmayı reddetmiş, gizli göçler ve direniş devam etmiştir. İki bölge arasındaki sınırlar belirsiz olduğundan düzeni sağlamak için komisyonlar kurulmuştur.

Rıza Şah'ın yoğun çabalarına karşın, Bahtiyari aşiretleri tamamen yerleşik hayata geçmemiştir. Göçebelilik, onlar için bağımsızlık ve özgürlüğün simgesi olarak kalmıştır.⁶⁵ Zorunlu iskân politikaları, İran devletinin göçebe toplulukları denetim altına alma ve modernleşme sürecine entegre etme çabalarının önemli bir parçası olmakla birlikte, uygulamada beklenen sonuçları tam anlamıyla ortaya koyamamıştır. Devlet tarafından yürütülen bu

⁶⁵ Gaffar Purbahtiyar, "a.g.m.", s. 14-19.

politikalar çerçevesinde, aşiret mensupları belirli bölgelere yerleştirilmeye çalışılmış, onların geleneksel göçebe yaşam biçiminden vazgeçmeleri hedeflenmiştir. Ancak bu girişim, hem sosyo-kültürel hem de ekonomik nedenlerle sınırlı bir başarı elde etmiştir.

1941 yılında Rıza Şah'ın iktidardan düşmesi, bu politikaların uygulanabilirliğini büyük ölçüde zayıflatmıştır. Merkezi otoritenin baskısının azalmasıyla birlikte, aşiretler zorla iskân edildikleri köyleri hızla terk etmiş ve tarihsel olarak benimsedikleri konargöçer yaşam biçimine geri dönmüşlerdir. Zorunlu yerleşim sonucunda oluşturulan köyler, çoğu zaman yalnızca birkaç aileyi barındırmış, dolayısıyla toplumsal ve ekonomik açıdan sürdürülebilir bir köy yerleşimi niteliği kazanamamıştır. Bu yerleşimlerin yetersizliği, devletin göçebe toplulukları yerleşik hayata geçirme konusundaki idari ve altyapısal eksikliklerini de göstermektedir.

Zaman içerisinde İran'ın toplumsal yapısındaki dönüşümler, özellikle modernleşme süreçlerinin hız kazanması ve kırsal-kentsel yaşam biçimlerinin yaygınlaşması, aşiretlerin kalıcı yerleşime daha gönüllü bir şekilde yönelmesini mümkün kılmıştır. Ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimin yerleşik yaşamla kolaylaşması gibi etkenler, Bahtiyari aşiretleri de dâhil olmak üzere pek çok konargöçer topluluğun köylere ve kentlere yerleşmesini teşvik etmiştir. Böylece yerleşim süreci,

devlet zorlamasından ziyade toplulukların kendi sosyo-ekonomik tercihleri doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Bununla birlikte, tüm aşiret mensupları bu dönüşüme aynı şekilde dahil olmamıştır.⁶⁶

Günümüzde Bahtiyari aşiretleri arasında hâlâ küçük bir grubun geleneksel konargöçer yaşam biçimini sürdürdüğü görülmektedir. Bu gruplar her yıl mevsimsel döngüye uygun olarak sıcak ve soğuk bölgeler arasında göç etmekte, böylece tarihsel ve kültürel kimliklerini korumaya devam etmektedir. Bu durum, modernleşme ve yerleşik düzene geçme süreçlerinin homojen bir şekilde gerçekleşmediğini, topluluk içi çeşitliliğin ve kültürel sürekliliğin önemini koruduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Bahtiyari Aşireti İskân Süreci: Bkz: Gaffar Purbahthiyar, “a.g.m.”, s. 6-20.

Dönem / Yıl	Lider / Olay	Durum	Politikalar	Sonuç / Etki
1900'ler başı	Geleneksel göçebe yaşam	Göçebe	Kışlak-yayla göçü	Göçebelik hem kimlik hem yaşam tarzı olarak devam etti
1920'ler	Muhammed Taki Han	Göçebe & kısmen yerleşik	Fereydan ve Ramhürmüz'de köy kurma	Bazı oymaklar yerleşti, göçebelik kısmen sürdü

⁶⁶ Gaffar Purbahthiyar, “a.g.m.”, s. 19-20.

Dönem / Yıl	Lider / Olay	Durum	Politikalar	Sonuç / Etki
1920'ler sonu – 1930'lar başı	Hüseyin Kuli Han	Göçebe & kısmen yerleşik	Yerleşik yapılar inşa, liderler şehir görevine atandı	Çadırlarda yaşam sürdü; liderlerin şehir görevleri göçebeliliği azalttı
1927	Rıza Şah – İskân planı	Göçebe	Aşiretlerin üç gruba ayrılması, ev & tarım zorunluluğu	Göçebelik baskı altında, resmi iskân süreci başladı
1933	İskân uygulamalarının başlatılması	Kısmen yerleşik	Zorunlu iskân, silahsızlandırma, ağır vergi, asker toplama	Liderler hapsedildi/iddam edildi
1934–1935	Çaharmahal'de yerleşim	Kısmen yerleşik	142 köy, 2.901 aile yerleştirildi	Göçebe yaşam tam bitmedi; direniş devam etti
1936	Huzistan'a zorla taşınma planı	Göçebe & yerleşik karışık	Zorla sevkıyat, baskı ile taşınmalar	Bazı aileler taşındı, çoğu kalamadı; direniş sürdü
1937	Heftlang & Çaharlang kolları	Göçebe & yerleşik karışık	Zorunlu iskân	Gizli göçler ve direniş devam etti; yönetim ikiye ayrıldı
1941	Reza Şah'ın düşüşü	Göçebe & yerleşik	Zorla yerleşim sona erdi	Aşiretler göçebe yaşama döndü; köyler sınırlı kaldı
1950–1960'lar	Modernleşme & şehirleşme	Kısmen yerleşik, küçük göçebe grup devam	Gönüllü yerleşim, tarım & şehir yaşamı	Çoğu aile yerleşti; azınlık göçebeliliği sürdürdü

3.2. Bahtiyari İsyanı 1929 (Ali Merdan Han İsyanı)

Ali Merdan Han isyanı, 1308 Hordad ayı başlarında (Mayıs sonu – Haziran 1929) Bahtiyari bölgesinde başladı. İsyancılar, Tange Gazi ve Shurab civarında toplandılar. O dönemde merkezi hükümet Kaşkay isyanıyla meşgul olduğundan, sorunu çatışmaya varmadan müzakere yoluyla çözmeyi amaçladı. Bu kapsamda Muhammed Rıza Han Serdar Fatih ve Muhammed Takî Han (Emir-i Ceng) isyancılarla görüşmek üzere görevlendirildi.

27 Tır (18 Temmuz 1929) tarihinde Ali Merdan Han Dehkord'u ele geçirdi. Muhammed Takî Han ve diğer devlet görevlileri şehri direniş göstermeden terk etti. İsyancılar, Burucen'deki askerleri silahsızlandırdı ve bölgedeki kontrolü ele aldı.

Yüzbaşı Mir Hüseyin Yekrengiyan, isyancıları takip ederek merkeze, isyanın tüm Bahtiyari bölgesine yayılacağını bildirdi. Devlet, Albay Muhammed Han Meymendî önderliğinde Bîdkân Geçidi üzerinden Dehkord'u geri almak için harekete geçti. Ancak isyancılar, dar geçitlerde mevzilenerek bu birlikleri kuşattı ve Tümgeneral Muhteşemi'nin saldırısı başarısız oldu; birlikler Sefiddeşt Kalesi'ne çekildi.

Kaşkailerin isyanının sona ermesiyle devlet, Tümgeneral Şahbahtî komutasında Ali Merdan Han'a odaklandı ve isyancıları kuşattı. 2 Mordad (24 Temmuz 1929) tarihinde Tenge-i Encire ve Bîdkân Geçidi ele

geçirildi; Sefiddeşt Kalesi, 9 Mordad (31 Temmuz 1929) tarihinde düştü.

Ali Merdan Han, bazı aşiretlerle direnişi sürdürdü; ancak Kahferruh ve Dehkord kısa süre içinde devletin kontrolüne geçti. Tahran'dan gönderilen Sumsâmü's-Saltane, isyancıları Ali Merdan Han'dan uzaklaştırdı. Emir Moffaham ve Tümgeneral Şahbahtî, müzakereler sonucunda affı içeren bir barış sağladı ve bölgenin yönetimi yeniden Bahtiyari hanlarına bırakıldı.

Ali Merdan Han, Poştkuh bölgesinde direnmeye devam etti ancak 23 Mehr 1308'de (Kasım 1929) devlet güçleri karşısında yenildi. Daha sonra teslim oldu ve Rıza Şah tarafından affedilerek Tahran'da gözetim altında tutuldu.⁶⁷

1929 yılında, Bahtiyari bölgesinin büyük kısmında güvenlik sağlanmış, çatışmalar yalnızca Poşskuh bölgesinde görülmüş, ancak Lurdegân'da isyancılar hâlâ üstün durumdaydı. Eylül 1929'da (1308 Şahriyar ayı sonları) Albay Muhammed Kuli Han Bahadur komutasında bir askeri birlik Lurdegân'a gönderildi. Gönderilen birliğin sonuçları kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı liderlerin teslim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak isyan tamamen sona ermemiştir; 29 Eylül 1929 tarihli Ruznameh Ahgar'da, bazı aşiret reislerinin teslim olmasına rağmen, Canki

⁶⁷ Sasan Tahmasbi & Muhammed Rüstemi, "*Şoreş-e Bahtiyari-ha dar sal-i 1308 sh. (Şoreş-i Ali-Mardan Han-i Bahtiyari)*", Bist-o-Yekom Sal, Dovvom Şomare (Tabe 1390 / 2011 s. 42.), s. 9-11.

ve Hane-i Mirza bölgelerinde karışıklıkların sürdüğü ve yönetimin Gendoman'a kaydığı belirtilmektedir.

İsyanın sona ermesinin ardından, merkezi hükümet ve büyük hanlar uzlaşmacı politikalar izleyerek silahsızlandırma planını 1931 yılına kadar erteledi ve uygulamayı hanların yönetimine bıraktı. Göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi süreci ise bir yıl sonra daha yumuşak bir şekilde başladı Bu dönemde büyük ve yerel hanlar, sürecin ana sorumluları olarak öne çıkmıştır. Rıza Şah yönetimi, merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları kapsamında özellikle bölgesel liderleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. 1931-1933 yılları arasında *bazı tutuklamalar yaşanmış* ve bu durum, hükümetin isyanları bastırma ve otoritesini pekiştirme yönündeki kararlılığını göstermiştir. İsyanın ardından, Ali Merdan Han ve bazı Bahtiyari liderleri affedilmiş olsa da, Rıza Şah, Bahtiyari aşiretine karşı derin bir güvensizlik geliştirmiştir. Bu güvensizlik, merkezi hükümet ile yerel güçler arasındaki ilişkilerin uzun süre gergin kalmasına neden olmuş ve aşiretlerin kontrolü üzerinde devamlı bir baskı ortamı yaratmıştır.

1931 yılında birçok lider Tahran'da gözetim altına alındı. O dönemde herhangi bir idam veya hapis cezası uygulanmamış, Ali Merdan Han yalnızca gözetim altında tutulmuştur.

17 Kasım 1933'te (26 Âbân 1312), Rıza Şah, Gorgan'da düzenlenen at yarışları törenine katılmak üzere yola çıkarken, Çalus Geçidi'nde kendisine yönelik

bir suikast planlandığı bildirildi. Suikastin etkisiz hâle getirilmesinin ardından, 28 Kasım 1933'te (7 Âzer 1312) Serdar Esad ve Ali Merdan Han başta olmak üzere birçok Bahtiyari lideri Tahran'da tutuklandı. Tutuklananlar arasında Sardar Fatih, Sardar İkbâl, Muhammed Taki Han Serdar Esad, Han Baba Han Esad, Menuçehr Han Esad, Muhammed Han Esad, Gudarz Han Ahmed Hosravi ve diğer aşiret liderleri de yer aldı. Suçlamalar, Çalus Geçidi'nde Rıza Şah'a suikast girişiminde bulunmak şeklindeydi; bazı kaynaklar, bu komplo girişimini doğrulamaktadır (Hüseyn Han Derreşuri'nin itirafı).

Tutuklamalar yalnızca Tahran ile sınırlı kalmamış, İsfahan ve diğer bölgelerdeki Bahtiyari liderleri de gözaltına alınmıştır. Tutuklananların çoğu 1308 yılındaki isyana katılmış kişilerdi ve bu durum yeni bir isyan ihtimalini gündeme getirmiştir.⁶⁸

3.2.1. Bahtiyari İsyanın Seyri ve Sonuçları (1929–1934)

1929 yılında (1308 Hicrî Şemsi) Bahtiyari aşiretleri arasında Rıza Şah'a karşı gelişen bu büyük isyanın temel nedenleri, aşiret içi memnuniyetsizlikler ve birinci dereceden Bahtiyari hanlarının tekелci politikalarıydı. Özellikle Çaharleng kolu, Heftleng kolunun güç kazanmasıyla siyasi iktidardan mahrum kalmıştı. Bu durum, bazı aşiret önderlerinin ve halkın isyana katılımına yol açtı. Rıza Şah'ın uygulamaları—

⁶⁸ Sasan Tahmasbi & Muhammed Rüstemi, "a.g.m." s. 11-14.

ordu kurma, tapu-kadastro sistemi, silahsızlandırma ve göçebe toplulukları yerleşik hayata geçirme— süreçte önemli bir rol oynadı. Hükümet, aşiretlerin ve göçebe toplumların nüfuzunu azaltmayı amaçlamış, ancak isyanın patlak vermesi politikalarını uygulamada geçici bir gecikmeye neden olmuştur.

İsyanda rol alan liderler, 1929–1934 yılları arasında tutuklandı. Aralık 1934'te mahkeme, 36 kişi hakkında karar verdi: 28 kişi ihanet ve silahlı eylem suçundan hüküm giyerken, 8 kişi beraat etti. Hükümlülerden 8'i idam, 20'si ise hapis cezasına çarptırıldı. İdam edilenler arasında Boyerahmadi, Kaşkay ve Memseni kökenliler yer alırken, kalan 32 kişi Bahtiyari kökenliydi. Bazı tutuklular Reza Şah'ın devrilmesine kadar hapis cezasını çekti. 26 Eylül 1941'de Muhammed Reza Şah tarafından siyasi tutukluların tamamı affedildi.

1944–1945 yıllarında (1323 Hicrî Şemsi) İsfahan 2. Kolordu Karargâhı tarafından düzenlenen dosyalara göre, 1929–1930 isyanına aktif olarak katılan 12 lider şunlardı: Timur Han İsfendiyari, Musa Han Bahadür Saltane, İsmail Han Zeresfend, Muhammed Han Es'ed, Ahmet Han İlhan, Mirza Ağa Han İlbeg, Nadir Kuli Han Bahtiyari, Ali Asgar Han Bahtiyari, Ağa İskender Baba Ahmedî, Molla Zehrab Halidi, Rıza Han Babadi ve Molla Hayrullah Celilpur. Bu isimlerden sekizi 1933 tutuklamalarında da yer aldı.

İsyanın önderleri, üç ana Bahtiyari han koluna (İlhanî, Hacı İlhanî, İlbegî) mensuptu. Diğer liderler

“Molla” ve “Ağa” unvanlarına sahip, ikinci dereceden önderlerdi. Bu yapı, isyanın hem aşiret içi rekabetten hem de hükümet politikalarına tepki olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

14 Ferverdin 1313 (3 Nisan 1934) tarihinde Kasr Cezaevi'nde öldürülen Üçüncü Serdar Esad'ın cenazesi İsfahan'a getirilerek Taht-i Fulad Mezarlığı'na defnedildi. Bu olay, tutuklu Bahtiyari liderler için uğursuz bir işaret olarak değerlendirildi.

Sonuç olarak, Bahtiyari isyanı Rıza Şah hükümeti için ciddi bir meydan okumaydı. İsyân, aşiret içi memnuniyetsizlikleri ve hükümet politikalarına karşı tepkileri yansıtıyordu. Reza Şah, isyanın ardından daha temkinli davranmış, ancak gücünü pekiştirdikten sonra aşiretlerin nüfuzunu tamamen kontrol altına almıştır.⁶⁹

⁶⁹ Sasan Tahmasbi & Muhammed Rüstemi, *“a.g.m.”*, s. 14-16.

Sonuç

Bahtiyari aşireti, İran tarihinin hem bölgesel hem de ulusal düzeydeki siyasal, ekonomik ve toplumsal dinamiklerini anlamada merkezi bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Safevîler döneminden başlayarak Kaçarlar ve Pehlevîler'e uzanan süreçte, aşiretin etkisi yalnızca yerel güç gösterileriyle sınırlı kalmamış; merkezi otoriteyi şekillendirme, devlet siyasetine müdahale etme ve uluslararası güç dengeleri üzerinde dolaylı etkiler yaratma kapasitesini de ortaya koymuştur. Heft Leng ve Çahâr Leng kolları üzerinden sürdürülen özerk yönetim yapısı ile İlhan-İlbeylik gibi kurumlar, aşiretin kendi iç dengelerini korumasına, liderlik kademeleri aracılığıyla sosyal ve siyasal özerkliğini güçlendirmesine imkân tanımıştır. Ayrıca, kethüdalar ve han aileleri üzerinden örgütlenen çok katmanlı yapı, Bahtiyari konfederasyonunun tarihsel sürekliliğini sağlamış ve bölgesel nüfuzunu uzun süre korumasına katkıda bulunmuştur.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında petrolün ekonomik değer kazanması, aşiretin stratejik konumunu uluslararası sahaya taşımıştır. İngiltere, Basra Körfezi ve Hint Yarımadası'ndaki çıkarlarını güvence altına almak amacıyla Bahtiyari aşireti ile yakın ilişkiler kurmuş; Mescid-i Süleyman'daki petrol yatakları ve Lynch Yolu gibi altyapı projeleri, hem ekonomik hem de stratejik açıdan önemli olmuştur. Bu dönemde aşiretin İngilizlerle geliştirdiği ilişkiler, yerel güçlerin uluslararası politikalar üzerindeki etkisinin

somut bir göstergesini oluşturmuş ve aşirete ekonomik, siyasi ve diplomatik avantajlar sağlamıştır.

Buna karşın Pehlevîler döneminde yürütülen modernleşme ve merkezileşme politikaları, aşiretin özerk yapısını, ekonomik kontrolünü ve toplumsal örgütlenmesini köklü biçimde dönüştürmüştür. Zorunlu iskân uygulamaları, silahsızlandırma ve lider ayrıcalıklarının kaldırılması, aşiretin hem yerel hem ulusal siyasetteki etkinliğini önemli ölçüde sınırlandırmış ve ekonomik kontrolünü azaltmıştır. Bu süreç, merkezi otoritenin yerel güçler üzerindeki denetimi artırma çabalarını yansıtırken, aşiretin stratejik konumunu ve toplumsal yapısını da kalıcı biçimde etkilemiştir.

1929–1934 yıllarındaki Bahtiyari İsyanı, aşiret içi rekabet ile hükümet politikalarına tepki arasındaki karmaşık ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Çaharlang kolunun Heftlang kolu karşısında siyasi iktidardan mahrum kalması ve hanların tekelci politikaları, isyanın temel nedenleri arasında yer almıştır. Rıza Şah'ın uygulamaları—ordu kurma, tapu-kadastro sistemi, silahsızlandırma ve göçebe toplulukları yerleşik hayata geçirme—süreçte belirleyici olmuş ve isyanın bastırılmasıyla aşiretin özerk etkisi büyük ölçüde sınırlandırılmıştır. İsyan katılan liderlerin yargılanması ve cezalandırılması, merkezi hükümetin aşiretler üzerindeki otoritesini pekiştirdiği kadar, yerel elitlerin toplumsal hafızadaki etkilerini de sınırlamıştır.

Bahtiyari aşireti ile merkezi otorite ve uluslararası aktörler arasındaki etkileşim, İran'daki yerel güç ile devlet çıkarları arasındaki karmaşık dengeyi ortaya koymaktadır. Önde gelen hanedanlar, tarihsel süreklilikleri sayesinde bölgesel nüfuzlarını korumuş ve “Hazar Famil” gibi kavramlarla toplumsal hafızada güçlü bir yer edinmişlerdir. Bu durum, modern devlet politikalarına rağmen yerel elitlerin uzun süreli etki alanlarını koruyabildiklerini göstermektedir.

Bahtiyari aşireti, İran tarihinin hem iç hem de dış politik dinamiklerini anlamak açısından merkezi bir referans noktası olarak öne çıkar. 19. yüzyılın sonlarından itibaren petrolün ekonomik ve stratejik değer kazanması, İngiliz emperyal stratejilerinin bölgeye nüfuz etme çabaları ve Pehleviler döneminde uygulanan modernleşme politikaları, yalnızca ulusal devlet yapısını değil, aynı zamanda aşiretler ile merkezi otorite arasındaki ilişki biçimlerini de köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Bahtiyari aşireti, sahip olduğu stratejik coğrafi konum, tarihsel özerklik ve organize toplumsal yapısı sayesinde, hem bölgesel güç dengelerinin şekillenmesinde hem de ekonomik kaynakların yönetiminde belirleyici bir aktör olmuştur.

Aşiretin tarihsel sürekliliği ve özerk yönetim kapasitesi, merkezi otoritenin modernleşme ve ulusal bütünleşme süreçleriyle olan etkileşimini anlamak açısından kritik bir örnek teşkil eder. Bu bağlamda, Bahtiyari aşiretinin deneyimi, yerel güçlerin ulusal ve uluslararası politik süreçlerde oynayabileceği rolü,

devletle olan müzakere ve çatışma dinamiklerini ve sosyo-politik stratejilerin evrimini gözler önüne sermektedir. Öte yandan, aşiretin modernleşme sürecine adaptasyonu, geleneksel yapılar ile merkezi otoritenin talep ettiği reformlar arasındaki gerilimi ve uzlaşma mekanizmalarını anlamak için de önemli bir kaynak sunar.

Bahtiyari aşireti sadece İran'ın iç siyasetinde değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel güç dengeleri bağlamında da kritik bir aktör olarak değerlendirilmelidir. Aşiretin deneyimi, tarihsel süreçlerde yerel aktörlerin ulusal bütünleşme ve modern devlet inşası süreçlerindeki rolünü analiz etmek için vazgeçilmez bir perspektif sunmaktadır. Bu açıdan, Bahtiyari örneği, hem tarihsel derinlik hem de sosyo-politik analiz açısından İran çalışmalarında merkezi bir konuma sahiptir.

KAYNAKÇA

Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi.* Çeviren Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Arvidoviç, Edvin, ve diğerleri. *İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla.* Editör: Mihail Sergeyeviç İvanov. Çeviren Hasan Demiroğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Astereki Bahtiyari, Ali. *Şahkar-i İli Bahtiyari (Tarih-i Siyasi-yi İl-i Bahtiyari Ez Dovran İlam Ta Kacariye – Nekş-i Bahtiyariha Der Inkılab-i Meşrute).* Kum: Daru'l Neşr-i İslam, 1384.

Axworthy, Michael. *İran: Aklın İmparatorluğu — Zerdüşkten Günümüze İran Tarihi.* Çeviren Özlem Gıtmaz. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Baykara, Hüseyin. *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri.* İstanbul: Emek Matbaacılık, 1978.

Deşteki, Hudabahş Kurban. “*Siyaset-i Pehlevi-yi Evvel der Taz'if-e Eyalet ba Tekiyye ber Eyl-e Bahtiyari.*” Faslname-i Ekhtesasi Motale'at-e Farhangi, Sal-e Evvel, Şomare-i Sevvom, Ordibeheşt 1395.

Garthwaite, Gene R. *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze.* Çeviren Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2011.

Gronke, Monika. *İran Tarihi: Yedinci Yüzyıldan Günümüze.* Çeviren Remzi Avcı. İstanbul: Runik Kitap, 2023.

Gürel, Şükrü S. *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.

Halatberi, Anuşirvan. *Mahbusiyyin Müttefikin der İran (1324-1322)*. Tahran: Ahura, 1385.

Karadağ, Raif. *Petrol Fırtınası*. İstanbul: Turan Neşriyat, 1969.

Katouzian, Muhammed Ali Homayoun. *Dovlet ve Came'e der İran: İnqıraz-e Kaçar va İstikrar-e Pehlevi*. Tercüme: Hasan Afşar. Chap-e avval 1379, shomare-ye nashr 497; Chap-e panjom 1389. Tahran.

Kaya, Ali. *Bahtiyari Aşiret Tarihi*. İstanbul: Kategori Yayınları, 2017.

Mecd, Muhammed Kuli. *Rıza Şah ve Britanya Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yi Amrika*. Çeviren Mustafa Emiri. Tahran: Müessesesi-i Mütalaat ve Pejohişha-yi Siyasi, 1389.

Mehdipur, Necef. Ekberzade, Feridun. Abdulhane, Lena. ve Muhakkıknıya, Hamid. *"Berresiyyi Muteğayirha-i Tayinkonende Der Nekş Aferini-i Nohbegani Siyasi Bahtiyari Ez Meşrutıyyet Ta İnkılabi İslami"*. Feslname-i İlmi-i Rehyaft-i İnkıláb-i İslami 4, no. 53 (Zımetan 1399): 243-284.

Naderi, Muhammed Hasan. *"İngilistan, Neft ve Sulta (Mutale-yi Moredi Şirket-i Neft-i Bahtiyari)"*. Çaharomin Konferans-i Olgu-yi İslami İrani-i Pışreft, Gozeşte, Hal, Ayende 30-31 Ordibeheşt 1394, 3-14.

Nimeti, Nuruddin. *"Munasebeti Nefti İngilisiha Ba Seran Hukumetran-i Bahtiyari (1905-1935)"*. Jostarha-ye

Siyasi-ye Muaser, Pejūheşgah-e Ulūm-e Ensani va Mutaleat-e Ferhengi“, Feslname-i İlmi, Sal 15, Şomara 2 (Tabistan 1403).

Niyazmend, Reza. *Reza Şah Ez Tavalod ta Saltanat*. Tahran: Hekayat Kalam-e Novin, 1387.

Purbahtiyar, Gaffar. “*Hevanin-i Bahtiyāri, Dowlet-e İngilis ve Siyasetha-ye Neft*.” Feslname-i Tarih-i Revabit-i Harici, Şomare-i 41 (1395), safha: 167-170.

———. “*Reza Şah va Tarh-e Eşkan-e İcbari-ye Aşayer-e Bahtiyari (Pajuheshi Mottabé bar Asnad)*.” Maskuye 2, no. 8 (1387): 33–56.

Tahmasbi, Sasan, ve Muhammed Rüstemi. “*Şoreş-e Bahtiyari-ha dar Sal-i 1308 sh. (Şoreş-i Ali-Mardan Han-i Bahtiyari)*.” Bist-o-Yekom Sal, Dovvom Şomare, (Tabe 1390 / 2011. 42.).

Sefai, İbrahim. *Zemineha-yi İctimai-yi Kudeta-i 1299*. Tahran: Şirket-i Ofset, 1353.

Takavi, Seyyid Mustafa. “*Te'mil-i der Kudta-yi 1299*.” Tarih-i Muasır-i İran, Şomare 32, (Safha Ez 5 ta 44), (Zımistan 1383): .

Tabriz, Ata Mohamed. *Modern İran'da Siyasal Şiddetin Ortaya Çıkma Mekanizmaları*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

İran Petrol Endüstrisi Müzesi ve Belgeleri.

“انگلیسیها با بختیاری نفت شرکت قرارداد” (Bahtiyari Petrol Şirketi'nin İngilizlerle Sözleşmesi).” İran Petrol Endüstrisi Müzesi ve Belgeleri.

سیاسی پژوهشهای و مطالعات مؤسسه – PSRI

مؤسسه “داری و بختیاری خوانین قرارداد درباره انگلیس و ایران مکاتبات”
(PSRI) سیاسی پژوهشهای و مطالعات